

TAMPEREEN YLIOPISTO

Tuomas Jussila

NÄLKÄVIRRET

– *1860-luvun nälkävuosien historiakuva*

Pietari Päivärinnan, Juho Reijosen ja Teuvo Pakkalan teoksissa

Yhteiskunta- ja kulttuuritieteiden yksikkö
Historian Pro gradu -tutkielma
Tampere 2013

*Totisesti, minä elän synkkiä aikoja!
Huoleton sana on mieletön. Sileä otsa
on tunteettomuuden merkki. Naurava
ei vain vielä ole kuullut
hirvittävää uutista.*

*On totta: ansaitseen vielä toimeentuloni.
Mutta uskokaa minua: se on vain sattuma. Mikään
siitä mitä teen, ei oikeuta syömään itseni kylläiseksi.
Sattuma varjeli minua. (Jos onni kääntyy
olen hukassa.)*

Bertolt Brecht. Suom. Brita Polttila

Tampereen yliopisto

Yhteiskunta- ja kulttuuritieteiden yksikkö

JUSSILA, TUOMAS: NÄLKÄVIRRET – 1860-luvun nälkävuosien historiakuva Pietari Päivärinnan, Juho Reijosen ja Teuvo Pakkalan teoksissa.

Pro gradu tutkielma, 117 s. + 4 kuviota.

Historia, helmikuu 2013

Tutkielma käsittelee kaunokirjallisuuden historiakuva 1860-luvun nälkävuosista. Tarkoituksena on selvittää, millainen historiakuva nälkävuosista muodostui Pietari Päivärinnan (1827-1913), Juho Reijosen (1855-1924) ja Teuvo Pakkalan (1862-1825) aihetta käsittelevistä teoksista. Kaikki teokset on kirjoitettu vuosien 1885-1893 välisenä aikana. Nälkävuosien jälkeinen tilinteko tapahtumista jäi vajavaiseksi. Kaunokirjallisuus antoi nälkävuosille oman selityksensä ja se haastoi tulkinnoillaan myös historiantutkimuksen selvittämään 1860-luvun tapahtumia. Päivärinnan, Reijosen ja Pakkalan nälkävuosia käsittelevät teokset ovat jääneet vähälle huomiolle verrattuna esimerkiksi K. A. Tavaststjernan romaaniin *Härda Tider* (1891).

1860-luvun nälkävuodet olivat viimeinen suuri nälkäkatastrofi Suomen historiassa. Nälkävuosien syynä oli onnettomien sattumien summa. Katovuodet ajoivat valtavia väestömassoja liikkeelle etsimään elantoaan kotipaikkakuntiansa ulkopuolelta. Nälän heikentämien kerjäläisten mukana levisivät taudit ja näin suurkatastrofi oli valmis. Paikallistasolla yhteisöt joutuivat kohtaamaan nälkävuosien myötä uudenlaisen tilanteen, joka pakotti tarkastamaan totuttuja toimintamalleja. Yhteiskunnalle tapahtumat muodostivat valtavan haasteen, johon valtiovallan toimesta pyrittiin vastaamaan perustamalla köyhäinhuoneita, hankkimalla viljaa ulkomailta ja tarjoamalla ohjeita korvikeravinnon valmistamiseksi.

Tutkittavan historiakuvan kannalta keskeisimmän teoreettisen lähtökohdan muodostaa Peter L. Bergerin ja Thomas Luckmannin tiedonsosiologia. Koska todellisuuden luonne on tutkielmassa ymmärretty sosiaalisesti rakentuneeksi, on samaa ajatusta seuraten oletettava myös menneisyyttä koskevien käsitysten eli historiakuvien olevan sosiaalisia konstruktioita. Tutkielman tapa käsitellä sosiaalisesti rakentunutta tietoa on hermeneuttinen eli tulkitseva. Tutkielman teoreettisena perustana on Ferdinand Tönniesin käsitepari *Gemeinschaft-Gesellschaft*. Käsitteet kuvaavat yhteisöä ja yhteiskuntaa. Tönniesin käsitteillä pyritään löytämään aineistolle yhtenäinen tulkintakaava.

Pietari Päivärinnan nälkävuosikuvaukset olivat jatkumoa runebergiläiselle idealismille. Päivärinta painotti uskonnon lisäksi valtiovallan roolia tapahtumien taustalla. Päivärinnan nälkävuosille antama selitys oli lähellä Topeliuksen ajatusta, jonka mukaan nälkävuodet olivat Jumalan rangaistus. Päivärinnan tavoin Juho Reijonen painotti teoksissaan uskonnollisia teemoja, kuitenkin korostamatta valtiovallan merkitystä. Teuvo Pakkalan nälkävuosi kuvauksessa ei ollut uskonnollista tematiikkaa. Pakkalalle nälkävuodet näyttäytyivät yhteiskunnan luokkaristiriitojen kautta. 1880-1890-lukujen kaunokirjallisuus tarjosi aiempaa laaja-alaisemman selityksen nälkävuosista. Kokonaisuutena kaunokirjallisuuden keskenään ristiriitaiset historiakuvat ilmensivät moniäänisen ja moniarvoisen yhteiskunnan syntymistä.

SISÄLLYSLUETTELO

I JOHDANTO	1
1.1. Aihe, aikaisempi tutkimus ja tutkimustehtävä	1
1.2. Teoreettinen viitekehys ja metodologiset työkalut	9
1.3. Aineisto ja sen erityispiirteet	17
II KONTEKSTI	23
2.1. Suuriruhtinaskunnan kirjallinen kulttuuri	23
2.2. Nälkävuosien kaunokirjallisen historiakuvan juuret	28
2.3. Kolme kirjailijaa	32
III YHTEISÖ	40
3.1. Keskinäinen solidaarisuus	40
3.2. Murtuvat normit	46
3.3. Liike – Suomessa ja Suomesta	50
3.4. Kirkko, uskonto ja kuolema	57
IV YHTEISKUNTA	65
4.1. Yhteiskuntaluokat	65
4.2. Suhtautuminen esivaltaan	71
4.3. Yhteiskunnan auttamistoimet	76
4.3.1. Köyhäinhuoneet	77
4.3.2. Jäkäläleipä	81
4.3.3. Viljanhankinta	84
V SYY JA SELITYS	89
VI LOPUKSI	98
LÄHTEET	104
LIITTEET	115

I JOHDANTO

1.1. Aihe, aikaisempi tutkimus ja tutkimustehtävä

Vuoden 1866 sato oli Suomessa paikoitellen tuskin keskinkertainen. Aikaisempaan neljänä vuotena maata oli kohdannut kato tai parhaimmillaankin vuodentulo oli ollut keho. Seuraavaan vuoteen kohdistetut toiveet osoittautuivat turhiksi. Vuosi 1867 aloitti kansallisen onnettomuuden; talvi pitkittyi, järvet pitivät jäänsä vielä toukokuulle ja eteläisessäkin Suomessa pysyivät paksut kinokset pelloilla. Pohjois-Suomessa talvi kesti kesäkuulle saakka. Lämpimästä heinäkuusta huolimatta oli lähes varmaa, että edessä oli katovuosi¹. Viivästynyt kesä merkitsi myös välitöntä katastrofia karjataloudelle. Maan useassa kolkassa karjaa oli teurastettava, myös karjan nälkäkuolemat verottivat maan karjakunnan kokoa rajusti. Aikaisemmin juuri karja oli ollut viimeinen elämisen ehto muiden ruokatarpeiden ehtyessä. Elossa säilynyt karja tuotti hyvin niukasti, mikä edelleen hankaloitti toimeentuloa. Kesän 1867 poutasäiden herättämät toiveet romuttuivat syyskuun halleissa. Touot turmeltuivat Etelä-Suomea myöten.²

Tapahtumat pakottivat monet liikkeelle talven selkään. Vilja- ja perunasato oli äärimmäisen keho ja elintarvikevarastot vähäiset. Myös laskenut karjakanta pahensi tilannetta entisestään. Kuolleisuuden nousu alkoi syyskuussa 1867, jolloin menehtyi lähes 5000 suomalaista. Joulukuussa menehtyneitä oli jo 6500. Vuoden vaihteen jälkeen kuolleisuus nousi jyrkästi: tammikuussa kuolleita oli 8000, helmikuussa 9400, maaliskuussa 14500, huhtikuussa 20 600 ja toukokuussa 25 200 henkeä. Toukokuun jälkeen kuolleisuus laski nopeasti, vaikka vielä elokuussakin henkensä menetti noin 9000 henkeä. Kaikkiaan tammikuun ja elokuun välisenä aikana vuonna 1868 menehtyi 117 200 henkeä, koko vuoden kuolleisuuden ollessa 137 700 henkeä. Musertavan kuolleisuuden ja tautien lisäksi Suomi oli vuonna 1868 köyhyyden kurimuksessa. Elämä lähti liikkeelle uudelleen lähes nolllapisteestä ja el-

¹ Kartta pahiten nälänhädästä kärsineistä alueista ks. KUVIO 1.

² Turpeinen 1986, 19-20.

pyi katastrofin jälkeen verkkaisesti. Vaikka vuoden 1868 syntyvyys olikin alhainen, solmittiin loppuvuodesta ennätysmäärä avioliittoja, minkä seurauksena syntyvyys kasvoi nopeasti. Kuolleisuuden talttuessa Suomen asukasluku alkoi kasvaa nopeasti. Elämä alkoi palata normaaliin uomaansa.³

Tämä tutkielma käsittelee 1860-luvun nälkävuosien historiakuva. Nälkävuodet ovat epäilemättä tunnetuin, vaikkakaan ei ainutlaatuinen nälänhädän kausi Suomen historiassa. Nälkä ja aliravitsemus kuuluivat ihmisten arkipäivään esiteollisena aikana. Jopa normaaleina satovuosina jouduttiin usein turvautumaan hätäleipään, keskinkertaista huonompiina satokausina tilanne oli vieläkin huonompi. Käsite nälänhätä merkitsee kuitenkin enemmän kuin pelkkää nälän näkemistä tai aliravitsemusta. Nälänhätä on kollektiivinen kriisi, joka ainakin välillisesti koskettaa suurinta osaa väestöstä. Nälänhätä pakottaa ihmisiä omaksumaan poikkeavia käyttäytymismalleja ja järkyttää perinteisiä sosiaalisia suhteita. Poikkeuksellisuutensa vuoksi nälänhädän aika ottaa paikkansa ihmisten mielissä ja muodostuu osaksi kollektiivista muistia. Vaikka nälänhädät olivatkin toistuvia ilmiöitä, ovat 1860-luvun tapahtumat rajuutensa ja myöhäisen ajankohtansa vuoksi poikkeuksellisia. Epäonnistuneita satoja sekä ravinnonpuutetta koettiin 1860-luvun jälkeenkin, mutta enää milloin nälän voima ei ajanut kymmeniätuhansia ihmisiä kodeistaan kerjuulle. Myöskään taudit eivät enää 1860-luvun jälkeen saaneet vastaavaa ylivaltaa. Vastine 1860-luvun katastrofille on etsittävä vuosien 1696-1697 nälänhädästä saakka.⁴

1860-luvun kuva on kuitenkin kaksijakoinen. Vaikka vuosikymmentä leimasivat nälkä, puute ja kuolema, toteutettiin vuosikymmenellä myös merkittäviä uudistuksia, joiden myötä teollinen kapitalismi vapautettiin. Kehittyvä liikenneverkosto, uudet energia- ja raaka-ainelähteet, pääomien voimakas kasvu yhdistettynä luovaan yritteliäisyyteen olivat 1860-luvun vastapaino aineelliselle kurjuudelle ja kuolemalle. Raaka-aineen lähteenä metsien arvo kohosi vuosikymmenen aikana samaan aikaan kun yrittäjäluokka organisoii höy-

³ Turpeinen 1986, 22.

⁴ Pitkänen 1991, 37-39. 1600-luvun Suurista kuolonvuosista lisää ks. Muroma 1991 ja Lappalainen 2012.

ryvoiman avulla suurtuotantoa vientimarkkinoita silmällä pitäen. Tätä kehityssuuntaa vahvistivat osaltaan rahamarkkinoiden muutokset. Suomi sai oman rahayksikkönsä vuonna 1860. Markka myös irrotettiin ruplasta sitomalla se hopeakantaan. Yksi vuosikymmenen taloushistoriallisesti merkittävistä tapahtumista oli Suomen Yhdyspankin perustaminen vuonna 1862. Myös osakeyhtiömuotoinen yritteliäisyys löi itsensä läpi vuosikymmenen puolivälissä yhtiölain säätämisen luomissa puitteissa; laki rajoitti yksityisen osakkaan vastuuta vararikon varalta.⁵ Voidaan kuitenkin olettaa, että talouselämän parannusten tuottama hyvinvointi kasautui ensisijaisesti yhteiskunnan ylärakenteeseen, samalla kun alarakenteelle eli väestön valtaosalle vuosikymmen näyttäytyi pääasiallisesti juuri aineellisen kurjuuden, nälän ja kuoleman kautta. Tämä näkökulma antaa aiheen myös oletukselle, että nälkävuosien historiakuva rakentui erilaiseksi yhteiskunnan eri kerroksissa.

Nälän ja uudistusten lisäksi 1860-luvulla muurattiin myös suomenkielisen kirjallisuuden kivijalka. Vuosikymmenen lopulla oli yleisesti tiedossa, että Aleksis Kivi kirjoittaa pääteostaan *Seitsemän veljestä*. Kiven romaanista oli määrä tulla teos, joka täyttäisi J.V. Snellmanin ja Yrjö Sakari Yrjö-Koskisen odotukset suuresta kansallisesta romaanista. Romaani julkaistiin vuonna 1870 ja se sai ristiriitaisen vastaanoton.⁶ Eino Leino kirjoitti 1900-luvun alussa kansankirjailija Pietari Päivärinnan jatkaneen suomalaisessa sivistyshistoriassa siitä mihin Kivi lopetti.⁷ Suomalaisuuden konstruktio oli kuitenkin jo Kiveäkin vanhempaa perua. Nälkävuosien historian kuvan juuria on etsittävä kauempaa, Serbiasta saakka⁸. J. L. Runebergin esikoiskokoelma sisälsi runon *Saarijärven Paavo*, jonka merkitys suomalaiskansalliselle itsetuntemukselle on ollut valtava. Myöhempi sivistyneistö rakensi kansankuvansa Saarijärven Paavon mukaiseksi. Yksi runon monista suomennoksista on Agathon

⁵ Kuisma 1993, 221.

⁶ Virtanen 2001, 89.

⁷ Leino 1909, 105.

⁸ J. L. Runebergin esikoisteos *Dikter* (1830) sai vaikutteita Vuk Stefanović Karadzicin saksaksi julkaistusta serbialaisten kansanrunojen kokoelmasta *Serbische Volkslieder* (1827). Ks. Wrede 1999A, 220-231. Kaikki sitaattit Runebergin runosta ovat Agathon Meurmanin suomennoksesta.

Meurmanin *Oja-Paavo* (1862). Katkelma runosta on hyvä esimerkki siitä, miten varhaisessa suomalaisessa kirjallisuudessa käsiteltiin nälkä- ja halla-aiheita:

Saarijärven eli kankahilla
Paavo maalla hallaisella,
Käsin uutterin sitä viljellen:
Herralta hedelmää odottaen
Vaimoneen ja lapsinensa siellä,
Hiessa-otsin nautti leivän niukan,
Ojaa kaivoi, kynti sekä kylvi.
Keväällä nietosten sulaessa
Tulva puolen orahista otti,
Kesällä rakeiden riehuessa
Tähkämäistä puolet lako voitti,
Syksyllä viimesetkin halla vei.⁹

Suomenkielisen kirjallisuuden synty oli osa laajempaa kokonaisuutta. J.V. Snellman muotoili suomalaisille 19. vuosisadan puolivälissä kansalliskirjallisuuden käsitteen. Snellmanin mukaan kansallisuuskirjallisuus kiinnittyy kansakunnan omaan kieleen ja ilmaisee kansakunnan omaa henkistä kehitystä. Kansalliskirjallisuus myös edistää kansallista tietoisuutta ja vaikuttaa esimerkillään kansakuntaan. Snellman tulkitsi kansalliskirjallisuuden pitävän yllä kansallishenkeä, joka on sen myös synnyttänyt. Kaiken kaikkiaan kansalliskirjallisuus oli Snellmanille sivistyksen edellytys. Lönnrotin Kalevalan ja Runebergin teosten jälkeen ilmaantui kirjailijoita, jotka täyttivät Snellmanin esittämät vaatimukset kansalliskirjallisuudesta kirjoittamalla suomeksi suomalaisista aiheista. Tällöin Snellman saattoi dialektisesti päätellä Suomen olevan kansakunta, koska sillä oli kansalliskirjallisuus. Kai Laitinen on todennut, että koko 1800-luvun suomalainen kaunokirjallisuus on selitettävissä snellmanilaisesta perspektiivistä kansallisen identiteetin etsintänä.¹⁰ Identiteetin etsintä oli ymmärrettävää, sillä suomalaisuuden konstruktio oli hauras ja hallinnollisesti maa oli osa Venäjää. Snellmanin ajatuksia seuraten kaunokirjallisuutta voidaan pitää yhtenä mahdollisena avaimena suomalaisen 1800-luvun ymmärtämiseen.

⁹ *'Oja-Paavo'*, J. L. Runeberg, suomentanut Agathon Meurman. *Tapio* 1.11.1862.

¹⁰ Laitinen 1981, 185-186.

Vuosien 1866-1868 tapahtumat olivat aikalaisille traumaattisia. Yksilötasolla nälänhätä tarkoitti lukemattomia inhimillisiä tragedioita. Valtiovallan näkökulmasta kyseessä oli osoitus yhteiskuntarakenteen ongelmista ja yhteiskunnan avunantoverkon epäonnistumisesta. Antti Häkkinen nimittää katastrofia todistaneita aikalaisia nälkävuosien lapsiksi; he välittivät omille lapsilleen kärsimyksensä opastuksina, neuvoina ja varoituksina. Katastrofin jälkeen traumaattisesta kokemuksesta ei tehty julkista tilintekoa; sitä ei haluttu tehdä tai sitä ei kyetty tekemään.¹¹ Nälänhädän lamauttava vaikutus ei ohittanut snellmanilaista suomalaisuusprojektiakaan. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran vuosikertomuksessa kevättalvella 1869 summattiin edellisen vuoden tapahtumia:

Yleinen katovuosi, jonka vertaista nykyinen miespolvi ei muista, oli saattanut suurimman osan maatumme äärettömään kurjuuteen ja ajanut tuhansittain kansalaisistamme mieron tietä kulkemaan. Ettei tällöisenä etsimyksen aikana, jolloin kansan tärkeimpänä, milt'ei ainoana huolena on leivän hankkiminen niille sadoille tuhansille, joita nälkäkuolema uhkaa, ettei semmoisena aikana hengen tarpeita tarkoittavaiset toimet, jommoisia Kirjallisuuden Seuran ovat, voi menestyä, on luonnollista.¹²

Suoranaisena seurauksena nälkävuosista oli sosiaalisten asenteiden kiristyminen. Vuoden 1879 köyhäinhuoltolaki oli huomattavasti vuonna 1852 laadittua lakia ankarampi. Nälkävuosien jälkeen julkisuudessa ei etsitty katastrofille syyllisiä, jokainen kuvernööri sai pitää paikkansa, eikä tapahtuneesta käräjäyty edes pitäjätasolla. Tätä taustaa vasten olisi helppo kuvitella, että aikakautta kuvastaa sovinnollisuus ja yhteisymmärrys. Tilinteon aika tuli kuitenkin pian ja sen foorumina toimi käräjätupien sijaan kaunokirjallisuus.¹³

Tutkimustehtävänäni on selvittää millainen historiakuva nälkävuosista muodostuu Pietari Päivärinnan, Juho Reijosen ja Teuvo Pakkalan aihetta käsittelevissä teoksissa¹⁴. Problematisoin kysymystä haastamalla aineiston dialogiin tutkimuskirjallisuuden kanssa. Tutkimuksen kantavana ajatuksena on, että kahden erilaisen diskurssin, eli kaunokirjallisuuden ja tutkimuskirjallisuuden vuoropuhelu auttaa paljastamaan aiheesta jotain sellaista mitä

¹¹ Häkkinen 1991A, 250-251.

¹² 'Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran vuosikokous Maaliskuun 16p. 1869. Seuran sihteerin vuosikertomus', Kaarlo Slöör, *Kirjallinen Kuukauslehti* 1869:3.

¹³ Häkkinen 1991A, 252-253.

¹⁴ Kaikki kirjailijat sijoittuvat nälänhäädästä pahiten kärsineen alueelle, vaikkakin sen eripuolille. Kirjailijoiden maantieteellisestä sijainnista ks. KUVIO 1.

kumpikaan diskursseista ei yksin kykene tavoittamaan. Työkaluna historiakuvan tutkimisessä on Ferdinand Tönniesin käsitepari *Gemeinschaft-Gesellschaft*, jonka tarkempaan määrittelyyn palaan myöhemmin. Työn varsinainen analyysiosuus eli luvut kolme ja neljä on jaettu Tönniesin käsitteiden mukaisesti kahteen temaattiseen kokonaisuuteen eli yhteisöön ja yhteiskuntaan. Työn nimi *Nälkävirret* on alun perin Antti Häkkisen käyttämä nimitys nälkävuosien muistamisesta.

Historiantutkimuksessa Suomen 1860-luvun nälkävuodet olivat kauan verrattain vähän tutkittu aihe. Cormac Ó Gráda onkin esittänyt, että Irlannin *the Great Irish Famine* (1846-1850) on ehkä maailmalla parhaiten tunnettu nälkäkatastrofi, kun taas Suomen nälkävuodet 1867-1868 tunnetaan kansainvälisesti huonosti¹⁵. Tutkimustieto Suomen nälkävuosista perustui kauan Agathon Meurmanin teokseen *Nälkävuodet Suomessa 1860-luvulla*¹⁶ (1892) ja K.F. Ignatiuksen artikkeliin *Katovuosien vaikutuksesta väestöön*¹⁷ (1910). 1980-luvun lopulla ja 1990-luvun alussa nälkävuosia koskevaa sosiaalishistoriallista tutkimusta julkaistiin runsaasti. Keskeisintä aihetta koskevaa tutkimusta ovat Kari Pitkäsén toimittama *Nälkä, talous, kontrolli* (1988), useiden kirjoittajien voimin tehty yleiskatsaus *Kun halla nälän tuskan toi* (1991) sekä Oiva Turpeisen *Nälkä vai tauti tappoi? Kuohunvuodet 1866-1868* (1986). Kansainvälisessä kontekstissa aihetta on käsitelty Antti Häkkisen toimittamassa teoksessa *Just a Sack of Potatoes? Crisis Experiences in European Societies, Past and Present* (1992). Mainittujen teosten lisäksi aihetta on käsitelty lukuisissa artikkeleissa, sekä muissa aihetta sivuavissa tutkimuksissa, joista voidaan mainita esimerkiksi Viljo Rasilan, Eino Jutikkalan ja Anneli Mäkelä-Alitalon toimittama *Suomen maatalouden historia 1. Perinteisen maatalouden aika esi-*

¹⁵ Ó Grádan mukaan Irlannin nälänhätä oli Suomen nälänhätää suurempi voimakkuudeltaan, kestoaltaan ja pitkäaikaisilta vaikutuksiltaan. Suomessa kuolleita oli noin 100 000 1.6 miljoonan väestöstä, Irlannissa kuolleita oli noin miljoona 8.5. miljoonan väestöstä. Ó Gráda 1992, 18, 50.

¹⁶ Meurmanin teoksella oli merkittävä vaikutus käytännössä kaikkeen 1980-luvulle saakka julkaistuun historiankirjoitukseen. Esimerkiksi Thiodolf Reinin teoksen *Juhana Vilhelm Snellman* (1928 [1899]) nälkävuosia käsittelevän osuuden pääasiallinen lähde oli Meurmanin teos. Einar W. Juvan toimittaman *Suomen kansan aikakirjat* (1935) sarjan nälkävuosia sivuava kahdeksas osa perustui pääosin sekä Meurmanin ja Reinin teoksiin. Näin ollen historiankirjoituksen kannalta Meurmanin teoksen vaikutus on ollut mittava.

¹⁷ Teoksessa Palmén et al. 1910.

historiasta 1870-luvulle, Jutikkalan *Suomen talonpojan historia* (1942 / 1958) sekä Antti Häkkinen useat artikkelit eri teoksissa.

Nälkävuosia kuvaavaa kaunokirjallisuutta on tutkittu niukasti, lukuun ottamatta K. A. Tavaststjernan teosta *Hårda tider* (1891)¹⁸. Kirjallisuudentutkimuksessa Mikko Saarenheimon väitöskirja *1880-luvun suomalainen realismi* (1924) on ensimmäinen tutkimus jossa on kartoitettu nälkävuosia koskevaa kaunokirjallisuutta. Saarenheimo toteaa realistisen kirjallisuuden kuvanneen etupäässä yhteiskunnan köyhimpiä osia, mistä kirjailijoiden oli helppo siirtyä realismia edustaneiden kirjailijoiden lapsuuskokemuksiin kuuluneisiin nälkävuosiin¹⁹. Merkittävin yksittäinen läpileikkaus aiheeseen on *Kiilan albumissa VII* (1956) julkaistu Raoul Palmgrenin artikkeli *1860-luvun nälkävuodet kaunokirjallisuudessamme*²⁰. Myös Pekka Haatanen on sivunnut nälkävuosia koskevaa kaunokirjallisuutta teoksessaan *Suomalainen maalaisköyhälistö* (1968). Edellä mainittujen lisäksi käsitellään yleiskatsauksessa *Kun halla nälän tuskan toi* kaunokirjallisuuden merkitystä nälkävuosia koskevana tilinteon foorumina 1880-luvulla.²¹ Viimeisimpänä nälkävuosien ja kaunokirjallisuuden välistä suhdetta on tarkastellut Henrik Forsberg artikkelissa *Nälkäkuolema kansallishyveenä? Viimeiset nälkävuodet suomalaisessa kirjallisessa kulttuurissa* (2011)²². Ajatus tähän tutkielmaan syntyi Mikko Saarenheimon väitöskirjasta.

Tutkielman keskiössä olevia kirjailijoita koskevaa tutkimuskirjallisuutta on olemassa runsaasti, lukuun ottamatta Juho Reijosta. Pietari Päivärintaa käsittelevä keskeisimmät teokset ovat Jouko Teperin *Elämää maaseudulla sata vuotta sitten. Suomalainen yhteiskunta Pietari Päivärinnan kuvaamana* (1986) sekä Ilmari Havun *Pietari Päivärinta. Kirjallishistoriallinen tutkimus* (1921). Pietari Päivärinnan kansankirjailijan roolin käsittelyssä on turvauduttu Pertti Lassilan teokseen *Syvistä riveistä. Kansankirjailija, sivistyneistö ja kirjallisuus 1800-luvulla ja*

¹⁸ K.A. Tavaststjernan romaaniin liittyvää tutkimusta esim. Palmgren 1956, Alhoniemi 1972, Huhtala 1981 ja Forsberg 2011.

¹⁹ Saarenheimo 2000, 124.

²⁰ Ks. Palmgren 1956, 34-55.

²¹ Ks. Häkkinen 1991A, 253-269.

²² Ks. Forsberg 2011, 267-271.

Viljo Tarkiaisen teokseen *Kansankirjailijoita katsomassa* (1904). Teuvo Pakkalaa käsittelevistä teoksista keskeisimmät ovat Pertti Karkaman töiden lisäksi Riitta Keski-Orvolan *Teuvo Pakkalan nuoruudentuotanto* (1982). Juho Reijosta käsittelevä tutkimuskirjallisuus on harvalukuista, mutta Reijosta sivuavista teoksesta voidaan mainita Eino Leinon teos *Suomalaisia kirjailijoita* (1909). Kirjallisuushistorian kannalta erinomaisena apuna on ollut Liisi Huhtalan *Kuu torpparin aurinko* (1981) ja teokset *Suomen kirjallisuushistoria I- II* (1999).

Yleinen käsitys nälkävuosista on yleensä yksioikoinen; määrällisesti suuri joukko ihmisiä näkee nälkää ja osa nälkää näkevistä menehtyy. Maailmanhistoria tuntee lukuisia nälänhätä, joista voidaan puhua suurkatastrofeina. Arviot kertovat, että Keski-Euroopassa olisi vuosina 1315-1317 kuollut kymmenen prosenttia koko maanosan väestöstä. Samalla vuosisadalla Kiinassa kuoli neljä miljoonaa ihmistä vuosien 1333-1337 välille sijoittuneessa nälänhädässä. Venäjällä arvioidaan 1600-luvulle sijoittuneessa nälänhädässä kuolleen noin puoli miljoonaa ihmistä. 1700-luvulta lähtien nälän seurauksena kuolleiden ihmisten määrä on noussut miljooniin ihmisiin, esimerkiksi Keski-Intiassa 1702-1704 kuoli noin kaksi miljoonaa ihmistä, Irlannissa 1845-1849 kuolleiden määrä sijoittuu kahden ja kolmen miljoonan välille. Listaa voisi jatkaa aina nykypäivään saakka.²³ Nälkäkatastrofien syitä voidaan etsiä ilmastonmuutosten lisäksi yhteiskuntarakenteista. Ainoastaan modernit teollisuusyhteiskunnat ovat olleet nälänhädälle immuuneja. Eurooppa pelastui alati toistuvilta tuhoilta 1700- ja 1800-luvuilla ilmaston lämpenemisen ja maanviljelyn kehittymisen seurauksena. Suomen nälänhätä 1860-luvulla oli Euroopan viimeinen ja vasta sen jälkeen hallan ote pohjolasta irtosi.²⁴ Suomen suuriruhtinaskunta oli 1860-luvulla kaukana modernista teollisuusyhteiskunnasta. Nykykäsitteillä ilmaistuna tuon ajan Suomi oli kehitysmaa.

Yhä nykyisinkin maailman köyhät elävät viljalla. Vuosien 1997 ja 2005 välillä maailman viljatuotanto kasvoi 6.3%, vaikka koko maailman väestö kasvoi samalla ajanjaksolla 10.5%. Köyhien maiden viljelijäperheisiin kuuluu 2.5 miljardia ihmistä. Tähän joukkoon kuuluu

²³ Weiss 2000, 123-124.

²⁴ Lappalainen 2012, 13.

kaksi kolmannesta niistä maapallon 963 miljoonasta ihmisestä joiden kohtalona on kärsiä jatkuvasta aliravitsemuksesta. Enemmistö heistä joutuu selviytymään jokapäiväisestä elämästään alle dollarilla päivässä.²⁵ Tätä kirjoittaessa Afrikan sarvea koettelee pahin nälkhätä vuosikymmeniin, joten katson tutkielmani aiheen ja merkityksen perustelluksi. Vaikka nälähädän välitön vaara onkin lähiympäristöstämme kadonnut, kasvaa nälkää näkevien määrä globaalissa mittakaavassa jatkuvasti. Suomen Suuriruhtinaskunta 1800-luvun nälkävuosien aikana kamppaili samankaltaisten ongelmien kanssa kuin suuri osa nykyisistä kehitysmaista; Topeliuksen sanoilla kuvattuna Suomi oli Euroopan vaivaishuone²⁶. Ymmärtämällä Suomen nälkävuosille rakennettua historiakuvaa voidaan ymmärtää myös nykyhetken tapahtumia paremmin.

1.2. Teoreettinen viitekehys ja metodologiset työkalut

Tutkielmani teoreettisen perustan muodostaa Peter L. Bergerin ja Thomas Luckmannin tiedonsosiologia. Berger ja Luckmann määrittelevät alansa klassikossa *Todellisuuden sosiaalinen rakentuminen* (1966, suom. 1994) inhimillisen todellisuuden yhteiskunnallisesti rakentetuksi. Heidän perusväittämänsä on, että todellisuus on sosiaalisesti²⁷ rakentunutta ja tiedonsosiologian tehtävänä on tämän tutkimusprosessin tutkiminen.²⁸ Historiakuvaa koskeva keskeisin väitteeni on, että historiakuvat ovat sosiaalisia konstruktioita. Tutkin nälkävuosien historiakuvaa kaunokirjallisuuden kertomusten kautta. Historiakuvalla tarkoitetaan kokonaiskäsitystä menneisyyteen sijoittuvasta asiasta, sekä tuon asian merkityksestä nykyisyydelle. Yksi tapa rakentaa historiakuvaa on erilaiset kertomukset, jotka yhdistettynä synnyttävät tarinan menneestä. Käsitteet menneisyydestä muokkaavat nykyisyyttä ja tulevaisuudesta. Tästä syystä historiakuvien luomisessa on kyse vallankäytöstä.²⁹

²⁵ Bovet et al. 2009, 18.

²⁶ Topelius 1878, 428.

²⁷ Sosiaalisen konstruktionismin perusajatus tiedon sosiaalisesta luonteesta ei kuitenkaan merkitse perinteen ja jo olemassa olevan tiedon hylkäämistä, kuten sosiaalipsykologi Kenneth Gergen on todennut. Gergenin mukaan emme voi hypätä tradition ulkopuolelle vain koska ymmärrämme sen kulttuuris-historiallisen syntyrakenteen ja luonteen. Nikander 2001, 285.

²⁸ Berger & Luckmann 2009, 11.

²⁹ Miettunen 2009, 18-19,

Jorma Kalelan mukaan historiantutkijoiden työ muodostaa ainoastaan yhden historiantutkimuksen lajeista. Pääosa historian esityksistä syntyykin varsinaisen historiantutkimuksen ulkopuolella. Historian julkiset esitykset edustavat ainoastaan yhtä niistä väyistä, joiden kautta asiat ja ilmiöt tulevat historiaksi. Kalelalle toinen väylä edustaa kansanomaista historiaa, eli kodissa ja lähiympäristöstä omaksuttuja näkemyksiä, jotka välittyvät perinteenä.³⁰ Kalelan mainitsemien esimerkkien lisäksi myös kaunokirjallisuus on yksi väylä, jolla menneisyys muuttuu historiaksi. Tämän tutkielman tarkoituksena on selvittää tämän prosessin lopputulos eli kaunokirjallinen historiakuva.

Peter L. Berger ja Thomas Luckmann painottavat, että ainoastaan pieni osa kokemuksista säilyy yksilön tietoisuudessa. Säilyvät kokemukset kerrostuvat ja jähmettyvät muistiin kokonaisuuksina, jotka voidaan tunnistaa ja muistaa. Kerrostuminen muuttuu intersubjektiiviseksi, kun usean yksilön elämänsä historiassa on yhteisiä kokemuksia, jotka liittyvät osaksi yhteistä tietovarantoa. Tämänkaltaista kerrostumista voidaan pitää sosiaalisena silloin kun se on objektivoitunut jossakin merkkijärjestelmässä. Vasta tällaisessa tilanteessa jaetut kokemukset on mahdollista objektivoida toistuvasti ja vasta tällöin kokemukset voivat välittyä sukupolvelta ja yhteisöltä toiselle. Berger ja Luckmann toteavat, että periaatteessa mikä tahansa merkkijärjestelmä käy sovellettavaksi yllä kuvailtuun tarkoitukseen. Käytetyistä järjestelmistä kieli on kuitenkin tärkein, sillä se objektivoi yhteiset kokemukset, sekä tekee niistä ymmärrettäviä kaikille kieliyhteisöön kuuluville. Kieli muodostaa kollektiivisen tietovarannon perustan, sekä välineen. Kieli tarjoaa myös mahdollisuuden uusien ja yhä uusien kokemusten objektivoimiselle, sekä niiden sisällyttämiselle vallitsevaan tietovarantoon. Kieli on myös tärkein yhteisön perinteen kerrostumia välittävä järjestelmä.³¹

³⁰ Kalela 2000, 37-38.

³¹ Berger & Luckmann 2009, 11, 81-82, 211.

Bergerin ja Luckmannin mukaan kieli muodostuu kollektiivisten kerrostumien varastoksi, jossa eri kerrostumat voidaan omaksua kiinteinä merkityskokonaisuuksia, ilman alkupe-
räisen muodostumisprosessin toisintamista, mistä johtuen tradition on mahdollista kehittää itselleen uusi alkuperä, saattamatta jo objektivoituja rakenteita uhatuiksi. Legimitaatioiden seurattessa toisiaan yhteisö antaa uudenlaisia merkityksiä yhteisön kerrostuneille kokemuksille. Yhteisön historian uudelleentulkinta on mahdollista järkyttämättä instituutiojärjestelmää.³² Tutkielmassani ymmärrän kaunokirjallisuuden tietynlaiseksi kielijärjestelmäksi, joka objektivoi yhteiset kokemukset; työni keskeisin väittäminen koskien kaunokirjallisuuden, muistin ja muistamisen välistä suhdetta on, että *painettu romaani on päättynyt muistamisen prosessi*. Itse prosessi on pysähtynyt ja muuttumaton, mutta tulkinta on sidottu aikaan ja aikansa kontekstiin. Mikäli kieli ymmärretään snellmanilaisessa hengessä synonyymiksi kansalliskirjallisuudelle, tapahtui suomenkielisen kaunokirjallisuuden muistamisen prosessi kansalliskirjallisuuden synnyn sivutuotteena.

Käytän historiakuvan jäsentäjänä Ferdinand Tönniesin (1855-1936) käsiteparia³³ *Gemeinschaft-Gesellschaft*, jotka merkitsevät kahta sosiaalisten suhteiden perustyyppiä. *Gemeinschaft* edustaa luonnollisesti syntyneitä ja itsestään selvinä pidettäviä yhteisöllisiä yhteenliittyviä ja *Gesellschaft* puolestaan merkitsee yhteenliittyviä, joissa yhteenliittymisellä on välinearvo jonkin päämäärän saavuttamiseksi. Todellisten ihmisten todelliset yhteenliittymät sisältävät aina piirteitä molemmista yhteenliittymistä, mutta niitä voidaan luokitella sen mukaisesti, kumpi piirteistä on niissä hallitsevampi. Käsitepari *Gemeinschaft* ja *Gesellschaft* on klassisen sosiologian tunnetuimpia. Parhaiten *Gemeinschaftin* ja *Gesellschaftin* eroa

³² ³² Berger & Luckmann 2009, 83.

³³ Ranskalainen sosiologi Émile Durkheim loi käsitteet orgaanisen ja mekaanisen solidaarisuuden yhteiskunnista. Durkheimin käsitteet ovat hyvin samankaltaisia Tönniesin käsitteet *Gemeinschaft* ja *Gesellschaft*. Mekaanisen solidaarisuuden yhteiskunnissa kollektiivinen tietoisuus korostaa yhteisön merkitystä yksilön ylitse. Kasvava individualismi merkitsi Durkheimille käännettä kohti orgaanisen solidaarisuuden yhteiskuntaa. Durkheimin mukaan kollektiivinen tietoisuus voi sitoa yhteen ainoastaan tietyyntyyppisen yhteiskunnan. Eriytyneemmät yhteiskunnat sitoutuvat yhteen monimutkaisemmin, josta Durkheim antaa esimerkkinä työnjaolliset ryhmät omine normijärjestelmineen. Oxford Dictionary of Sociology 2009. s.v. 'Collective conscience'.

voidaan havainnollistaa liitteenä olevalla kuviolla³⁴, joka on alun perin esitetty saksalaisen sosiologin Dirk Käslerin teoksessa *Klassiker des soziologischen Denkens* (1976). Lyhyesti tiivistettynä Tönniesin *Gemeinschaft* on kuvaus traditionaalisista yhteisöllisistä suhteista ja *Gesellschaft* ilmentää puolestaan moderneja yhteiskunnallisia suhteita.³⁵

Modernisaatioteoria muodostaa yksinkertaistavan kertomuksen mallin, joka kuvailee yhteiskunnallista muutosta. Tämän mallin on tarkoitus ilmentää varhaisemman ja nykyisemmän yhteiskunnan välisiä eroja. Tönniesin jakoa *Gemeinschaftiin* ja *Gesellschaftiin* tulkitaan usein kuvaukseksi yhteisöllisen elämään perustuvan elämän muuttumista moderniksi ja nykyaikaiseksi elämänmuodoksi. Moderni ja nykyaikainen elämä merkitsee traditionaalisten yhteisöllisyyden muotojen häviämistä. Tällaisenaan tulkinta Tönniesin ajattelusta on yksioikoinen ja sellaisenaan se on herättänytkin paljon vastaväitteitä. Jari Aro ja Pertti Jokivuori ovatkin tulkinneet käsiteparin abstraktiksi malliksi, jonka tehtävänä on erilaisen sosiaalisten suhteiden muotojen kuvaileminen.³⁶ Tönnies myös itse painotti tämänkaltaista näkemystä toteamalla, ettei hän tunne yhtään sellaista kulttuuria tai yhteiskuntaa, missä yhteisön ja yhteiskunnan elementtejä ei olisi samanaikaisesti läsnä tai etteivät ne olisi keskenään sekoittuneet. Pertti Töttö onkin todennut, ettei yhteisön ja yhteiskunnan kaltaisia käsitteitä ole mahdollista kumota empiirisesti. Historiallisen todenmukaisuuden tai poliittisen tarkoituksenmukaisuuden sijasta Tönniesin käsiteparia voidaan arvioida sen mukaan miten sen idea auttaa sosiaalisen todellisuuden jäsentämisessä.³⁷

Tönniesin käsitteet voidaan siis ymmärtää ajallisesti lineaarisena muutosprosessina *Gemeinschaftista* kohti *Gesellschaftia*. Toinen mahdollisuus on ymmärtää ne rinnakkain olemassa oleviksi ihmisten yhteenliittymiksi. Tällöin luontevin ja myös tässä tutkielmassa käytetty tapa erottaa käsitteet toisistaan on jakaa ne paikallisiin yksilöiden välisiin yhteisöihin ja valtiovaltaan ja sen edustamiin instituutioihin. Tässä tutkielmassa jako on toteu-

³⁴ Ks. KUVIO 2.

³⁵ Aro & Jokivuori 2010, 276.

³⁶ Aro & Jokivuori 2010, 112.

³⁷ Töttö 2009, 170-171.

tettu yksinkertaisesti jakamalla analyysiluvut kahtia yhteisöön ja yhteiskuntaan. Tönniesin teorian painoarvo on sen antamalla mahdollisuudella jäsentää aineistoa systemaattisesti. Toisin sanoen Tönniesin teoria on apuna ja selventäjänä aineistolle esitetyissä kysymyksissä. Vertaamalla Tönniesin käsitteitä Antti Häkkisen esittämään kuvioon³⁸ siitä, kuinka ihmiset kokivat nälkävuodet, voidaan huomata niiden välillä yhtäläisyyksiä. Häkkinen on käyttänyt kuvionsa pohjana ihmisten varallisuutta, tulkitseen tässä tutkielmassa että ihmisten varallisuus on yhdistettävissä Tönniesin jaotteluun *Gemeinschaftin* ja *Gesellschaftin* välillä. Tällä tarkoitan, että Häkkisen kuviossa ihmisjoukko A. eli varakas väestönosa, edustaa ihmisiä joiden elämänmuoto on lähempänä *Gesellschaftia*, kuin ihmisjoukko B. joka edustaa köyhää väestönosaa ja elämänmuodoltaan *Gemeinschaft* -tyyppisiä yhteenliittymiä. Maatalousvaltaisen Suomen suuriruhtinaskunnan väestön valtaosan elämässä 1800-luvun alussa elämänpiirin muodosti paikallisyhteisö, *Gemeinschaft*. Vuosisadan vanhetessa yhteisöelämän rinnalle alkoi ilmaantua yhä enemmän liitoksia yhteiskuntaan. Tästä esimerkkinä on esimerkiksi fennomaaninen kansakunnan rakennusprojekti.

Nälkävuosia koskevassa tutkimuksessa on aikalaisten kokemusta kuvattu jakamalla se varallisuuden mukaisesti kahteen luokkaan. Varakas väki oli alttiimpi tulkitsemaan tapahtuman eräänlaisena Jumalan rangaistuksena. Vaikka ymmärrettiinkin säiden vaikutus, tulkittiin katovuosien todellinen syy ylimaalliseksi. Köyhemmän väestön keskuudessa syitä nälkävuosille etsittiin käytännönläheisemmin; viljaa ei oltu varastoitu, eikä apu tullut perille tai sitä ei edes tahdottu antaa. Tähän tulkintaan liittyi voimakas katkeruus sekä pettymys, joka kohdistui avun organisoinnista vastanneisiin. Myös yksilön ja yhteisön vastuu nähtiin eri väestöryhmissä erilaiseksi. Varakkaamman väestön piirissä korostettiin oma-kohtaista vastuuta, kun taas köyhemmissä kansankerroksissa korostui yhteisöllinen vastuu. Samoin koko yhteiskunnan hahmottamisessa oli eroja. Varakas väestönosa ymmärsi yhteiskunnan valtiokeskeisesti, kun taas köyhälle väestölle yhteiskunta rakentui käsitteiden kansa ja hallitsija varaan.³⁹ Aikalaisten kokemus nälkävuosista avaa näkyviin maail-

³⁸ Vrt. KUVIO 2. ja KUVIO 3.

³⁹ Häkkinen et al. 1989, 47-48.

mankatsomuksellisen jaottelun *Gemeinschaftin* ja *Gesellschaftin* välillä. Tapahtumien kokemisen ero eri varallisuusluokkien välillä selittyy todennäköisemmin erilaisella yhteiskunnallisella asemalla sekä koulutustasolla, jotka yhdessä ovat muokanneet aikalaisten maailmankuvat erilaisiksi. Tämä näkökulma korostaa myös kokemuksellisen tiedon sosiaalista rakennetta.

Mikäli seurataan Bergerin ja Luckmanin ajatusta tiedon sosiaalisesta luonteesta on myös luontevaa, että tiedon käsittelyssä painotetaan tulkinnan merkitystä. Tutkielmani tapa käsitellä tietoa on korostetun tulkitseva eli hermeneuttinen. Tulkintaprosessiin olen pyrkinyt soveltamaan Hans-Georg Gadamerin ajatuksia hermeneutiikasta. Gadamerin hermeneutiikassa kaikki menneisyydessä kirjoitetun teoksen tulkinta on tulosta menneisyyden ja nykyisyyden välisestä dialogista. Ymmärtäminen merkitsee tekstin uuden potentiaalini oivaltamista. Gadamerin mukaan nykyisyys on ymmärrettävissä ainoastaan menneisyyden kautta, jonka kanssa se muodostaa jatkumon. Menneisyys ymmärretään aina nykyaikaan sijoittuvasta yksipuolisesta näkökulmasta.⁴⁰ Pyrin tarkastelemaan tutkimiani historiakuvia osana nälkävuosia koskevien käsitysten jatkumoa, jonka eräänä alkupisteenä voidaan pitää Runebergin *Saarijärven Paavo* runoa. Toistaiseksi tämän jatkumon päätepiste on Aki Ollikaisen 1860-lukua käsittelevä romaani *Nälkävuosi* (2012).

Samoin kuin Bergerin ja Luckmannin tiedonsosiologian, myös gadamerilaisen hermeneutiikan perusajatuksena on kieli; oleminen voidaan ymmärtää ainoastaan kielen kautta. Gadamerin mukaan kielellisyys mahdollistaa tulkitsemisen ja ymmärtämisen. Kielellisyyttä voidaan täsmentää hermeneuttisen kehän käsitteellä. Tulkinnan ja ymmärtämisen sekä kokonaisuuden suhde on kehämäinen, sillä tulkinnan kohteesta voidaan ymmärtää jokin tietty osa ainoastaan kokonaisuuden osana. Tulkitsijan on konstituoitava kokonaisuus osien tulkitsemisen myötä. Osien ja kokonaisuuden liike, joka muistuttaa dialektiikka ilman lopullista synteesiä, on gadamerilaisessa hermeneutiikassa kaiken tulkitsemisen ja ymmärtämisen perusrakenne. Ennen kuin osien ja kokonaisuuden rakentuminen

⁴⁰ Eagleton 1991, 85-86.

voi alkaa eli ennen kuin tulkitsija astuu hermeneuttiseen kehään, tulkitsijalla täytyy olla jonkinlainen ennakkoluulo asiasta (saks. *Vorurteil*). Ennakkoluulot ovat Gadamerin hermeneutiikassa ymmärryksen ja tulkinnan mahdollisuusehtoja.⁴¹ Tutkielmani ennakkoluulot rakentuvat tutkimuskirjallisuuden luoman kontekstin pohjalle; tätä kontekstia kirjoitan esiin myöhemmin luvussa kaksi.

Ratkaisuksi hengentieteiden erityislaadun tuottamille ongelmille Gadamer tarjoaa perinteen kuuntelemista⁴². Historioitsija harjoittaa perinteen kritiikkiä, joka samalla kytkee hänet aidosti osaksi perinnettä. Vaikka historiallinen tieto määräytyykin aina tietyistä olosuhteista, ei sen arvo vähene, sillä olosuhteet ovat totuuden osatekijä. Tämän näkökulman pitäminen mielessä estää olosuhteita määrittämästä tietoa mielivaltaisesti. Gadamerin mukaan huomioimalla oman äärellisyytemme pystymme välttämään naiivin uskon historiallisen metodin objektiivisuudesta. Gadamer kuitenkin varoittaa korvaamasta objektiivisuutta lattealla relativismilla, eli kaiken suhteellistamisella, sillä menneisyyden äänet eivät ole satunnaisia tai mielivaltaisia.⁴³

Gadamerilaisessa hermeneutiikassa painotetaan dialogin merkitystä. Dialogissa ymmärtäminen etenee kysymysten ja vastausten kautta. Dialogin toimiessa ennakkoymmärrys muokkaantuu ja olemassa olevat ennakkoluulot joutuvat koetukselle. Dialogi painottaa, että ymmärrys on situaatio eli jotain joka tapahtuu, eikä varsinaisesti tietoinen teko.⁴⁴ Oheisen kuvion tarkoituksena on selventää dialogista tulkinprosessia tämän tutkielman kontekstissa. Kuvion tarkoituksena on myös kritisoida gadamerilaiseen hermeneutiikkaan kuuluvaa ajatusta mahdollisuudesta saavuttaa totuus. Tästä syystä hermeneuttinen kehän sijaan tulkintaprosessia on kuvattu hermeneuttisella spiraalilla, jonka tarkoitus on kuvas-

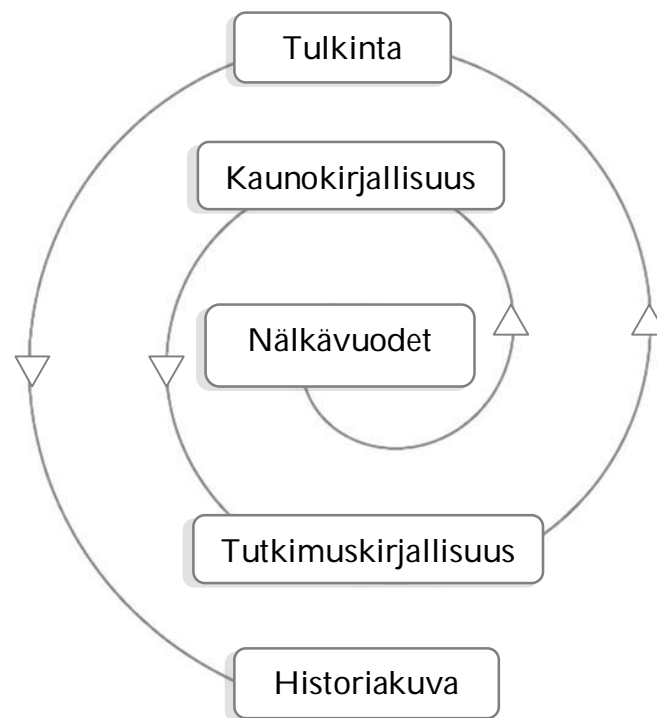
⁴¹ Tontti 2005, 60-61,

⁴² Gadamerin näkemys on kohdannut myös kritiikkiä, joista ehkä tunnetuimman on esittänyt Jürgen Habermas: "Totuuden' ja 'metodin' vastakkaistaminen ei olisi saanut johtaa Gadameria harhaan, asettamaan hermeneuttista kokemusta abstraktisti vasten metodista tietoa kokonaisuudesta". Habermas 2005, 202. Aiheesta lisää: Ks. Habermas 2005, 202-210.

⁴³ Gadamer 2004, 4-5, 7.

⁴⁴ Tontti 2005, 64-65.

taa tulkitsemisen prosessin päättymättömyyttä. Historiakuva on tulkinnan tulosta, joka on syntynyt kaunokirjallisuuden ja tutkimuskirjallisuuden vuoropuhelusta. Tulkitsijan tehtävä on harjoittaa perinteen eli aineiston ja tutkimuskirjallisuuden kritiikkiä, josta tulkinta syntyy. Tämä tutkielma on kirjallinen loppuraportti tehdystä tulkintaprosessista.

KUVIO 4.

Hermeneutiikka tämän tutkielman yhteydessä tarkoittaa pikemminkin tutkimusotetta, eli tapaa käsitellä tietoa. Erilaiset kaunokirjalliset muistamisprosessit yhdistämällä on mahdollista rekonstruoida nälkävuosien historiakuvien kokonaiskuva. Pyrin selkeyttämään gadamerilaista kysymysten ja vastausten dialogia diskurssin käsitteen avulla. Diskurssilla tarkoitan tiettyä *puhumisen tapaa*. Diskurssi on ikään kuin asioiden konteksti eli ne reunaehdot, jotka mahdollistavat kommunikoinnin. Erilaiset diskurssit, eli erilaiset teokset sekä tutkimuskirjallisuus, vuorottelevat kysyjän ja vastaajan roolissa, jolloin toivottavasti myös ymmärrys kokonaisuudesta *alkaa tapahtua*.

1.3. Aineisto ja sen erityispiirteet

Varsinainen aineisto koostuu Pietari Päivärinnan laajasta novellista *Kanttilaiset* (1889) ja novellikokoelmasta *Pikakuwia 1867 katowuodesta* (1893), Juho Reijosen novelleista *Lohdutus* (1884), *Huonona aikana* (1885) ja *Nälkävuonna* (1893) sekä Teuvo Pakkalan muistelmateoksesta *Lapsuuteni muistoja* (1885)⁴⁵. Jokainen kolmesta kirjailijasta eli seudulla, joka oli kuu- lunut nälänhädästä pahiten kärsineisiin alueisiin⁴⁶. Merkittävä aineistoa koskeva raja- us tutkielmassani on, että mukaan on otettu vain ne teokset, jotka itse määrittävät käsitte- vänsä nimenomaisesti 1860-luvun nälkävuosiin sijoittuvia tapahtumia. Toisin sanoen ai- neistoksi on hyväksytty vain ne teokset, jotka ovat suorasti referenttaalisia nälkävuosiin. Raja- us on ollut välttämätön, jotta lukuisten nälkää, puutetta ja köyhyyttä käsittelevien te- osten joukosta on ollut mahdollista poimia hallittavissa oleva ja aihetta tukeva aineisto.

Ajallisesti aineisto kattaa reilun kymmenen vuoden aikajänteen vuodesta 1885 vuoteen 1893. Kirjallisuushistoriallisessa periodisoinnissa tätä aikaa nimitetään realismin kaudeksi, vaikkei realismi ollutkaan ajan ainoa kirjallis-esteettinen ihanne. Aineistovalinta pakottaa syventymään tarkemmin faktan ja fiktion väliseen problematiikkaan, joka askarrutti myös Agathon Meurmania, vuonna 1891, jolloin hän lähestyi kysymystä omasta realismille vas- taisesta näkökulmastaan:

Mikä on totuus, todellisuus erikseen taiteessa? Jos siihen etsimme vastausta nykyajan taide- kritiikeistä, niin on warsin harwinaista löytää mitään kysymyksen tiedeperäistä selwitystä. Ulkonaisista merkeistä päättäen huomaamme waan, että jokainen luonteenkuwaus, jossa ih- minen esiintyy iletawänä, halpamielisenä, himojensa ohjaamana, tähän aikaan pidetään "to- dellisena", "todenmukaisena". Mutta älköön kirjailija tahi taitelija yrittäkökään kuwata ke- tään, joka ajattelee tahi toimii jalojen periaatteiden mukaan, sillä silloin hän auttamattomasti kuwaa ihmistä, joka muka "ei enää ole ihminen lihasta ja werestä, waan kaawailtu idealiku- wa, semmoinen, jota niin usein saadaan nähdä teaterissa."⁴⁷

⁴⁵ Reijosen novelli *Lohdutus* on alun perin julkaistu *Valvoja* lehden numerossa 4. vuonna 1884, *Huonona aikana* on alun perin julkaistu 1885 ja *Nälkävuonna* on julkaistu *Nuori Suomi* lehden numerossa 3. vuonna 1893. Käy- tään tutkielmassani Reijosen *Kertoelmia ja kuvauksia* kokoomateosta vuodelta 1900. Pakkalan *Lapsuuteni muisto- ja* julkaistiin alun keväällä 1885 jatkokertomuksena sanomalehdessä *Kaiku*.

⁴⁶ Ks. KUVIO 1.

⁴⁷ 'Todellisuudesta taiteessa', Agathon Meurman, *Uusi Suometar* 18.7.1891.

Paul Ricœur on todennut että historian ja fiktion välinen suhde on todennäköisesti monisyisempi, kuin sanoilla on koskaan mahdollista ilmaista⁴⁸. Ricœurin mukaan historiatieteen kertomukset eivät tavoita todellisuutta sellaisenaan. Fiktio käsittelee mielikuvituksellisia asioita, kun taas historia pyrkii totuudellisuuteen. Nämä kaksi kertomuksen muotoa eivät Ricœurin mukaan voi olla olemassa täysin puhtaina, sillä historiallisissa narratiiveissa on samoja elementtejä kuin fiktiivisissä ja fiktio puolestaan myös aina perustuu jotenkin todellisuuteen.⁴⁹ Tästä huolimatta ja myös juuri tämän vuoksi, on aihetta ainakin yritettävä selventää hieman enemmän. Kuten aikaisemmin on todettu Peter L. Bergerin ja Thomas Luckmannin ajattelussa kielellä erityinen rooli todellisuuden käsittämisessä. Tämä rooli korostuu kaunokirjallisuuden diskurssissa. Kielen ja todellisuuden, samoin kuin historian ja fiktion väliset suhteet ovat kysymyksiä loputtomasta laajuudestaan huolimatta oleellisia. Vaikkei kysymyksiin olekaan olemassa yksiselitteisiä vastauksia, on aineistoa silti pyrittävä käsittelemään johdonmukaisesti.

Kirjallisuuden on sanottu muita kirjoituksen muotoja paremmin antavan äänen "hulluudelle". Filosofia, lääketiede ja tieteelliset diskurssit ylipäätään eivät anna toiseudelle suun vuoroa. Kirjallisuus puolestaan ei sulje mitään ulkopuolelleen; merkitys kirjallisuudessa ei pysähdy järkeen. Näin ymmärrettynä kaunokirjallisuus edustaa kumoavaa kirjoitusta. Roland Barthes nimesi kirjallisuuden viimeiseksi vastustuksen alueeksi, viimeiseksi linnakkeeksi, jonka on mahdollista välttää vallan saastuttava vaikutus.⁵⁰ Historiankirjoituksen kannalta edelliset puheenvuorot ovat argumentteja sen puolesta, että kirjallisuudella on muiden tekstien ohella paikkansa historiallisina lähteinä. Olennaista onkin kysyä, miten aihetta kuvaava kaunokirjallisuus käyttää omaa erillisvapauttaan verrattuna tutkimuskirjallisuuteen. Yksi liiankin helppo ratkaisu olisi etsiä vastausta kirjallisuudentutkimuksesta. Varsinkin 1900-luvun alussa muodissa olleessa biografisesta kirjallisuudentut-

⁴⁸ Cohn 2006, 7.

⁴⁹ Lyyra 2003, 73.

⁵⁰ Koskela & Rojola 2000, 165.

kimuksessa painotettiin tekijän oman intention merkitystä. N. P. Virtanen on pohtinut Teuvo Pakkalan esikoisteoksen *Lapsuuteni muistoja* todenmukaisuutta ja todennut:

Pakkalan esikoisteos on muistelmateos sikäli, että sen runkona on tekijän kokema elämyssarja, jonka hän on laatinut kertomuksen muotoon. Missä määrin siinä on puhdasta "totuutta" ja missä määrin mielikuvitusta, on kysymys, joka ei merkitse paljon, jos arvostelemme sitä puhtaasti kirjallisena teoksena, jollaisena se ensi sijassa esiintyy.⁵¹

Historiantutkimuksen intressit ovat kuitenkin erilaiset kuin kirjallisuustieteissä. Tosin Barthes on esittänyt kysymyksen onko fiktiivisen ja historiallisen kertomuksen vastakkainasettelu edes perusteltua. Barthes toteaa, että jo antiikista lähtien on totuttu ajattelemaan, että historiaa tutkiva *tiede* antaa vahvistuksen sille mitä kerromme menneisyydestä. Barthesin mukaan olemme tottuneet ajattelemaan, että se mitä kerromme menneistä tapahtumista vastaa *todellisuutta*, joka saa oikeutuksen menneisyyden "rationaalisesta" esittämisestä.⁵² Tämän tutkielman vastaus Barthesin esittämään kysymykseen on yksinkertainen; vastakkainasettelu on perusteltua, sillä kaunokirjallisuuden teoksellisuudella on mahdollista valottaa sellaisia näkökulmia, joihin tutkimuskirjallisuudella tutkimuksella ei ole pääsyä. Vastaavasti tutkimuskirjallisuus leikkaa siivet sellaiselta kaunokirjalliselta ilmaisulta, joka irtoaa liian kauas kuvaamansa tapahtuman aktuaalisesta todellisuudesta.

Tutkimuskysymyksen kannalta ei niinkään ole tärkeää millainen menneisyys oli de facto, vaan millainen sen historiakuva on aineiston valossa. Hayden White on kirjoittanut, että totuudellisuuden kysymys ei ole keskeinen, vaan *totuus* pikemminkin noudattelee muoltaan oman diskurssinsa ilmaisua. Whiten mukaan fiktiivistä maailmaa ei tulisi tarkastella aktuaalimaailman kautta, vaan pikemminkin itsenäisenä maailmana. Kaunokirjallinen teos on nähtävä itsenäisenä viittausjärjestelmänä. Tästä johtuen kaunokirjallisen tiedon funktio historiankirjoituksessa on erilainen kuin dokumentaarisen. Mikäli kaunokirjallisen teoksen taiteellinen aspekti alistetaan funktionaaliselle, katoaa teoksen merkitys ja jäljelle jää ainoastaan sirpaleinen kuva heijastamaan oman aikansa reaalitytodellisuutta. Historiantutkimuksen kannalta vaatimus *teoksellisuudesta* on kuitenkin ongelmallinen, sillä

⁵¹ Virtanen 1933, 47.

⁵² Barthes 1993, 79.

sen tunnustamisen myötä on myös vastattava kysymykseen mitä omaa maailmaansa kuvaava *kaunokirjallinen tieto* voi kertoa reaali maailmasta.⁵³ Pyrin löytämään tähän kysymykseen vastauksen aineiston ja tutkimuskirjallisuuden dialogin kautta. Suomalaisessa historiantutkimuksessa pioneerityö kaunokirjallisuuden soveltamiseksi historiankirjoituksen lähteeksi on ollut Pekka Haatanen teos *Suomen maalausköyhälistö* (1968). Haatanen on perustellut aineistovalintaansa kaunokirjallisten lähteiden lukumääräisellä runsaudella suhteessa perinteisiin aineistoihin. Kaunokirjallisen lähdemateriaalin funktion Haatanen on määritellyt seuraavasti:

Kaunokirjallisuuden tehtävänä on nähty täydentää tutkimuskohteesta tavanomaisten lähteiden avulla muodostettua kuvaa. Voidaan sanoa, että kaunokirjallinen aineisto toimii kirjan kuvituksen, tekstin elävöittäjänä, ilmiön visualisoijana. Se tuo esille yksityiskohtia, jotka muutoin jo olisivat ulottumattomissa, ja myös syventää syntyneitä kuvia, tuopa mukaan aivan uuttakin aineistoa, ainakin ongelmanasettelun tasolla.⁵⁴

Haatanen määrittelystä voidaan rivien välistä lukea, että vähintään yhtä tärkeää on ymmärtää menneisyyden mentaliteettia, kuin tietää tarkalleen mitä milloinkin on tapahtunut. Oma tapani käsitellä aineistoani on paljossa velkaa Pekka Haatanen teokselle *Suomen maalausköyhälistö*. Nälkävuosien kannalta kaunokirjallisuuden arvo ei ole tapahtumien kuvauksessa sinänsä, vaan kaunokirjallisuus auttaa löytämään muita aineistoa paremmin nälkävuosien tapahtumille luotuja merkityksiä.

Historiallista romaania ja kulttuurista muistia tutkinut Ann Rigney on huomionut, että kaikessa historiankirjoittamisessa tehdään jatkuvia valintoja tapahtumista ja olosuhteista nostamalla toisia etualalle jättämällä toisia syrjään. Rigney korostaa, että kirjailijoiden tuottamat keinotekoiset muistot voivat osoittautua kestävämmiksi kuin tosiasioihin perustuvat mutta taiteellisesti työstämättömät tiedot.⁵⁵ Historialliseen romaaniin kuuluu viittaavuus tunnettuun menneisyyteen; tapahtumiin tai henkilöihin. Historiallinen romaanin pohjateksteinä ovat toiset samaa ilmiötä käsittelevät tekstit. Ilman sidosta tunnettuun menneisyyteen historiallinen romaani ei eroaisi muista kaunokirjallisuuden lajeista. Kau-

⁵³ Pihlainen 2002, 348–349.

⁵⁴ Haatanen 1968, 311.

⁵⁵ Hatavara 2010, 161-162.

nokirjallisuuden lajina historiallinen fiktio ei ole historiaa eikä myöskään fiktiota. Ansgar Nünning on tuonut aihetta koskevaan teoretisointiin merkittävän näkökulman, jonka mukaan historiallisessa fiktiossa on oikeastaan kysymys menneisyyden uudelleentuottamisesta nykyhetkestä käsin.⁵⁶

Pertti Haapala on tullut akateemisen historiankirjoituksen tarkoituksesta vastaavanlaiseen päätelmään. Haapalan mukaan historiankirjoitus on menneisyyden rekonstruktiota, mutta myös perimmältään oman aikansa historiakäsityksen luomista. Haapala toteaa myös, ettei historiankirjoitusta ohjaa menneisyyden tapahtumat, vaan pikemminkin odotettavissa oleva tulevaisuus. Tästä näkökulmasta katsottuna historiankirjoitus on Haapalan mukaan yhtä paljon nyky-yhteiskunnan rakennusainetta kuin menneisyyden kommentaaria. Historia voidaan ymmärtää joko menneisyyden tapahtumina tai siitä kirjoitettuna menneisyyden esityksenä; historiankirjoitus tuottaakin historiografista tietoa, eikä menneisyyttä.⁵⁷ Käytännössä tässä tutkielmassa ovat vastakkain 1800-luvun lopussa kirjoitettu kaunokirjallisuus sekä pääosin 1980-luvulla kirjoitettu tutkimuskirjallisuus. Itse tutkielma on näiden diskurssien nykyhetkestä käsin tehty tulkinta.

Faktan ja fiktion välisestä loputtomasta problematiikasta johtuen koko työ on tavallaan jatkuvaa rajankäyntiä toden ja epätoden kaltevalla pinnalla. Tutkielmassani *totuus* on ymmärretty sosiaalisesti konstruktiksi. Oman tulkintansa mukaan Pietari Päivärinta on kertonut teoksissaan asiat niin kuin on ne kokenut. Vaikkakin *Kanttilaiset* on fiktiivinen teos ja keskittyy kuvaamaan fiktiivistä perhekuntaa, ei se estä Päivärintaa toteamasta:

⁵⁶ Hatavara 2010, 158-159.

⁵⁷ Haapala 1989, 10

Niinhän se on. Sen aikasista asioista on paljon puhuttu ja kirjoitettu, jolta tämäkin kertomus on. Mutta kenpä voisi siitä koskaan kaikenni waijeta, joka omin silmin on nähnyt kaiken sen kurjuuden ja ne kärsimykset, mitä kansa sai vuosina 1862-1867 nähdä ja kokea. Olihan silloin peräkkäin wiisi katowuotta, joista vuosi 1867 oli hirwein. Edelliset neljä oliwat ikään kuin ennakolta kansalta imenee kaiken warallisuuden, mehun ja ytimen, walmistaen siten tilaa wiimeisen, kowimman katowuoden hirmuille.⁵⁸

[...]

Aikomukseni ei olekaan ruweta kirjoittamaan yleistä historiaa kaikesta siitä, mitä maamme sai silloin kärsiä, mutta olkoon tämä mainittuna kertomuksen alustawana pohjana.⁵⁹

Kirjoittaja ei itse voi kuitenkaan määritellä kumpaan luokkaan teksti kuuluu. Edellä olevasta katkelmasta on kuitenkin mahdollista päätellä, että Päivärinnalla oli vilpitön halu välittää muistamansa sellaisena kuin hän sen on itse kokenut. Työni varsinaisissa käsittelyluvuissa haastan aineiston dialogiin tutkimuskirjallisuuden kanssa. Kaunokirjallisuuden ja tutkimuskirjallisuuden välisessä vuoropuhelussa myös kysymys aineiston *totuudellisuudesta* tulee jatkuvan puntaroinnin kohteeksi.

⁵⁸ Päivärinta 1889A, 3.

⁵⁹ Päivärinta 1889A, 3-4.

II KONTEKSTI

2.1. Suuriruhtinaskunnan kirjallinen kulttuuri

Luku- ja kirjoitustaidon historia Suomessa on kaksijakoinen. Toisaalta luterilainen kirkko painotti lukutaidon merkitystä 1600-luvulta lähtien, mutta toisaalta vain pieni osa rahvaasta osasi kirjoittaa. Kirkko ei katsonut rahvaan kirjoitustaitoa välttämättömäksi, mutta lukutaito oli vaatimuksena esimerkiksi ripille pääsyssä. Käytännössä lukutaito oli yleensä rahvaan parissa mekaaninen taito ja vaaditut uskonnolliset tekstit opittiin usein ulkolukuna.⁶⁰ Lukutaitoisten osuus väestöstä oli ollut suuri jo 1800-luvun alussa. Laajalle levinneen lukutaidon sosiaalinen merkitys ei kuitenkaan kohonnut suureksi, johtuen ei-uskonnollisen luettavan materiaalin niukkuudesta. Lukutaitoa ei pidetty tiedonhankinnan välineenä, vaan pikemminkin sen tarkoitus oli keskeisten uskonnollisten opinkappaleiden toistamisessa.⁶¹ Wiljo-Kustaa Kuuliala on havainnollistanut aikakauden kirjallista kulttuuria toteamalla:

Suomalaisen maalaiskansan kodeissa oli viime vuosisadan lopulla perinnäiseen tapaan kolme kirjaa, jotka kuuluivat kaiken kansan käsissä. Niissäkin perheissä, joissa ei ollut paljon muuta, oli Raamattu, katekismus ja virsikirja.⁶²

Kuvaus sopii hyvin myös Pietari Päivärinnan varhaiseen elämänpiiriin. Maaseudun lukuhaluksille suomenkielisille oli tarjolla lähinnä uskonnollista kirjallisuutta ja arkkirunoutta. 1800-luvun vanhetessa tarjoutui myös köyhiin oloihin syntyneille enemmän mahdollisuuksia tutustua yhä laajempaan kirjavaliikoimaan. Pitäjänkirjastot, lukutuvat ja sanomalehdet yleistyivät, samalla suomenkielellä julkaistujen kirjojen määrä kasvoi.⁶³ Kirjoitustaitoisten määrä kasvoi Suomessa koko 1800-luvun ajan. Tästä huolimatta vuosisadan lopussa ainoastaan 40 prosenttia yli 15 vuotiaista osasi kirjoittaa. Tilanne missä valtaosa väestöstä osasi lukea muttei kirjoittaa säilyi Suomessa poikkeuksellisen pitkään. Merkittävä muutos tapahtui suomen kielen laillisen aseman ja statuksen muutoksen myötä. Suomen

⁶⁰ Kauranen 2007, 52.

⁶¹ Kauranen 2007, 61-62.

⁶² Kuuliala 1960, 37.

⁶³ Makkonen 2002, 16.

kielen käyttöönottonen hallinnon, kirjallisuuden ja perusopetuksen jälkeisessä koulutuksessa kasvoi merkittävästi.⁶⁴

Vuoden 1809 jälkeen Venäjän keisari Aleksanteri I pyrki irrottamaan Suomen suuriruhtinaskunnan vanhan emämaansa Ruotsin ideologisista siteistä. Tämä osaltaan rohkaisi nationalistista fennomaaniliikettä vahvistamaan Suomen kielen asemaa.⁶⁵ Kielellä oli keskeinen osuus nykyisten kansallisvaltioiden synnyssä. 1800-luvulla ajateltiin kielen ja kansallisuuden liittyvän läheisesti toisiinsa. J.V. Snellman kysyikin 1840-luvulla kuinka kansakunnan henkisyys voisi ilmetä muussa kielessä kuin sen omassa. Kansallisvaltioiden muodostumiseen kuului olennaisesti tietyn kielen tai murteen kohoaminen hegemoniseen asemaan. Tämä prosessi ei tapahtunut itsestään, vaan uudet hierarkiat tuotettiin uusien eliittien tarpeisiin.⁶⁶ Tällaisena uuden hierarkian tuottamisena voidaan nähdä Kansanvalistusseuran vuoden 1876 kirjoituskilpailu, jonka aiheena oli ”Suomen kansan perhe-elämä”. Kilpailussa Pietari Päivärinta sai tunnustuspalkinnon teoksesta *Elämäni*. Fennomaaneille teos oli todistus snellmanilaisen kirjallisuusohjelman voimasta, sillä kansa kirjoitti omalla kielellään ja kuvasi omaa todellisuuttaan.⁶⁷ Pietari Päivärinnasta muodostui vuosien saatossa kansankirjailijan arkkityyppi. Tuona aikana myös historiakulttuuri muuttui. Historiankirjoituksen kieli vaihtui ensin latinasta ruotsiksi. Lopulta ruotsinkielinen historiankirjoitus sai rinnalleen suomenkielisen tieto- ja kaunokirjallisuuden.⁶⁸

Kansankirjailijoiksi on kutsuttu koulutukseltaan vähäisiä kansan keskuudesta nousseita kirjailijoita. Kansankirjailijoiden kuvaus keskittyi heille itselleen läheiseen elämänpiiriin. Kansankirjailijoiden runsaus 1880- ja 1890-luvun alussa on kytketty kirjalliseen realismiin sekä suomalaisuusliikkeen vahvistumiseen. Pietari Päivärinta oli usean kansankirjailijan esikuva. Yhteistä kansankirjailijoille oli pyrkimys kuva kohdettaan mahdollisimman lähel-

⁶⁴ Kauranen 2007, 54.

⁶⁵ Kauranen 2007, 52-53.

⁶⁶ Lehtonen 1996, 50-51.

⁶⁷ Makkonen 2002, 16.

⁶⁸ Klinge 2010, 6.

tä, samoin kuin yleisen maailmankuvan myötäily, jota kansankirjailijat eivät pyrkineet kiistämään. Saadakseen oman äänensä kuuluviin kansankirjailijoiden oli ensin omaksuttava sivistyneistön ääni. Kuten esimerkiksi juuri Päivärinta, kansankirjailijat joutuivat etäännyttämään itsensä kuvauskohteestaan eri tavalla kuin sivistyneistön kirjailijat. Tarkastellessaan kanssaihmissiään he tekivät sen sivistyneistön kirjailijoilta lainatusta perspektiivistä.⁶⁹ Ilmari Havu on korostanut, ettei kansankirjailijan nimitys tarkoita taidekirjailijan vastakohtaa, vaan nimitys on luonteeltaan selittävä, ei arvosteleva.⁷⁰

Aikalaiset pitivät kansankirjailijoiden teoksia arvokkaina, koska niiden ajateltiin kertovan totuudenmukaisesti kansan elämästä sekä olosuhteista. Kansankirjailijoiden teoksissa yleensä toistuvat samat aiheet kuin realisteillakin eli köyhyys, kurjuus, juoppous, ahneus, rikokset sekä yleinen turvattomuus. Erona kansankirjailijoiden ja realistien välillä oli, että kansankirjailijoiden mielestä epäkohdat perimmältään kasvattivat ihmistä ja niillä oli tarkoitus, vaikkei ihminen sitä voinutkaan aina ymmärtää. Kansankirjailijat pyrkivät näyttämään kansalle sen omakuvan ja löytämään kansan tavoista, puutteista ja heikkouksista totuuden. Poikkeuksena oli kielikysymys, jonka arvostelijoita kansankirjailijat olivat. Realistit puolestaan kokivat kielikysymyksen vanhentuneeksi ja sen sijaan keskittyivät yhteiskunnan muihin epäkohtiin, joiden he näkivät johtuvan yhteiskunnan puutteista ja rakenteellisista ongelmista.⁷¹

Kansankirjailijoita vaikutusvaltaisempia kulttuurivaikuttajia olivat kuitenkin Runeberg ja Snellman. Heidän vaikutuksensa kohdistui käytännössä kaikkeen 1860- ja 1870-lukujen suomalaiseen kaunokirjallisuuteen. Runebergiläinen idealismi tarkoitti uskoa eheään isänmaahan ja sen kansalliseen idylliin. Snellmanilaisuuden perusajatuksena oli suomenkielen kohottamisesta kulttuurikieleksi.⁷² Viljo Tarkiaisen mukaan nälkävuosien jälkeinen vuosikymmen eli 1870-luku oli suomalaisen kirjallisuuden laskukausi; mitään olennaisesti

⁶⁹ Lappalainen 1999B, 64-65.

⁷⁰ Havu 1925, 7.

⁷¹ Lassila 2008, 99.

⁷² Alhoniemi 1972, 64.

uutta ei syntynyt. Pietari Päivärintakin sijoitti itsensä osaksi vanhaa kirjallista traditiota, toteamalla Topeliukselle hänet tavatessaan: *”Minä olen syönyt teidän leipäännne.”*. Topelius olikin tuon ajan kirjailijoiden lähin esikuva, ilmentäen aikansa ihanteita kuten isänmaallisuutta ja uskonnollisuutta. Tarkiaisen mukaan vasta 1880-luvulla suomalainen kirjallisuus saavutti täysi-ikäisyytensä realismin myötä.⁷³

Suomalainen realismi teki läpimurtonsa vuonna 1885. Tuolloin ilmestyivät Minna Canthin *Työmiehen vaimo* ja Juhani Ahon *Papin tytär*, sekä Akseli Gallen-Kallelan maalaus *Akka ja kissa*. Suomessa realismin keskuukseksi muodostui Kuopio, missä nuoria kirjoittajia kokosi yhteen Minna Canthin Kanttila ja vahvoista venäläisistä vaikutteista ammentava Elisabeth Järnefeltin kirjallinen salonki.⁷⁴ Suomalaisen realismin keskeisimmiksi tunnuspiirteiksi on kiteytynyt ”epäisänmaallisuus”, kylmä ulkokohtaisuus, kurjalisto- ja naissympatit ja vihamielisyys säätyläisiä kohtaan. Suomalainen realistinen kirjallisuus vieroksui perinteisesti historiallisia aiheita, samalla kun se suosi yhteiskunnan vähäväkisten kuvaamista. Sävyiltään suomalainen realismi saattoi olla jyrkkää, mutta yleensä terävän naturalistiset piirteet puuttuivat. Synkeiden aihepiirien vastapainoksi suomalaiseen realismiin sisältyi kuitenkin runsaasti eettistä ja yhteiskunnallista idealismia.⁷⁵ Pertti Lassila on todennut, että vasta Minna Canthin ja Teuvo Pakkalan teosten myötä suomalaiseen kirjallisuuteen ilmestyi kaupunkilainen kansa, aikaisempien maalaisrahvaan kuvausten rinnalle.⁷⁶ Lassilan näkemys todentuu Pakkalan teoksessa *Lapsuuteni muistoja*, jonka miljöö on puoliksi maaseutu ja puoliksi moderni kaupunki.

Realismi asettui vastakkain vanhan idealistisen maailmankuvan kanssa. Suomenkielisen liberalismien nousun myötä 1880-luvulla fennomaaninen liike ajautui kriisiin. Liike oli omaksunut Yrjö Koskisen ja Agathon Meurmanin johdolla konservatiivisen linjan. Suomettarelaiseen maailmankatsomukseen on katsottu kuuluvan kristillinen siveys, kirkon ja

⁷³ Tarkiainen & Kauppinen 1962, 204, 214.

⁷⁴ Kirstinä 2000, 106.

⁷⁵ Laitinen 1981, 230-231.

⁷⁶ Lassila 2008, 9.

uskonnon puolustaminen isiltä perittyjen arvojen kunnioituksen ohella. Suomettarelaisten eli vanhasuomalaisen tukiranka oli perinteisissä instituutioissa, kirkossa ja sääty-yhteiskunnan patriarkaalisisissa perinteissä. Nuorsuomalaiset sen sijaan omaksuivat 1880-luvun luonnontieteeseen perustuvan edistysuskon. Nuorsuomalaisen suomalaisuusaatteeseen kuului edistysuskon ohella oikeudenmukaisuuden periaate, minkä vuoksi he korostivat myös sosiaalisia näkökulmia, kuten naisten tasa-arvoa, työväänkysymystä, raitiusaatetta, asuinolojen parantamista sekä terveydenhoitoa.⁷⁷ Meurmanin vastenmielisyys havainnollistuu hyvin hänen kirjoituksessaan *Todellisuudesta taiteessa*:

Ainoastaan itsepäisimmät "realismin ihailijat rohkenevat väittää, että hänen [Émile Zolan] "La Terre" tahi "La Bête humaine" olisivat perustetut mihinkään tosiolojen ja tosi-ihmisten tutkimuksiin. Ne ovat "idealiseeratut", enemmän kuin yhdenkään "idealismista" syytetyn taitelijan teokset.⁷⁸

Kuitenkin nopeasti kotimainen realismi löysi kuvauskohteensa todellisista tapahtumista. Mikko Saarenheimo on osoittanut kuinka 1880-luvun vaikeuksista kirjallisuuden kuvaukset siirtyivät nälkävuosiin, jotka kuuluivat osaksi realististen kirjailijoiden lapsuuskoemuksia. Nälkävuosikuvausten kautta realismin maaseutukuvaukset vaihtuivat historiallisiin aihepiireihin, joiden kautta isänmaallinen katsantokanta sen realismia edeltävässä merkityksessä sai vallan. Realistinen kirjallisuus oli 1880-luvulla asettunut vastakkain so-puisan ja synteisiin pyrkivän isänmaallisuuden kanssa, joka oli valheellisena hylättävä. Mikko Saarenheimo on katsonut suomalaisen realistisen kirjallisuuden merkittävimmäksi saavutukseksi perinnön, joka jätti pysyvästi näkyville kuvan eri yhteiskuntaluokkien välistä ristiriidoista. Saarenheimo toteaa, että 1890-luvulla uusiutunut idealismi suhteessa isänmaahan ja isänmaallisuuteen oli aikaisempaa totuudenmukaisempaa, mikä on katsottava realistisen kirjallisuuden ansioksi.⁷⁹ Realistinen kirjallisuus jalosti edelleen aikaisemman sukupolven luomaa kieliaparaattia romantiikan ilmaisukeinoista kohti nykyaikaisempaa ilmaisua. Realismin aikakausi merkitsi laajaa kirjallista murrosta ja modernin kaunokirjallisuusinstituution syntyä. Tämän murroksen heijastumia voi nähdä myös kirjallisuuden nälkävuosikuvauksissa.

⁷⁷ Nieminen 2006, 118-119.

⁷⁸ 'Todellisuudesta taiteessa', Agathon Meurman, *Uusi Suometar* 18.7.1891.

⁷⁹ Saarenheimo 2000, 124-125, 128.

2.2. Nälkävuosien kaunokirjallisen historiakuvan juuret

Aikalaisten tilinteko 1860-luvun tapahtumista jäi vajavaiseksi⁸⁰. Kaunokirjallisuudessa myöhään herännyt kiinnostus aiheeseen selittyy osin suomenkielisen kirjallisuuden puutteella. Nälkävuosien aikana Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran piirissä todettiinkin: *Kaunokirjallisuuden tuotteet ovat tähän asti olleet vähät ja harvat. Tällä alalla olisi Seuralla vielä paljon tekemistä ja vaikuttamista.*⁸¹ Myöskään historiantutkimuksen piirissä ei aiheeseen liiemmästi tartuttu. Päivärinnan, Pakkalan ja Reijosen teosten kirjoittamisajankohtana ilmestyneet Venäjän aikaa käsittelevät historian yleisesitykset käsittelevät laajasti Suomen suuriruhtinaskunnan suhdetta Venäjään, sekä muita poliittisia kysymyksiä. 1860-luvun nälkävuodet eivät saaneet näissä tutkimuksissa sijaa. Tutkimusten painopisteen valinta on todennäköisesti ollut reaktio Venäjän muuttuneesta suhtautuneesta Suomen autonomiseen asemaan. Kymmenkunta vuotta nälkävuosien jälkeen Zacharias Topelius oli *Maamme kirjassaan* (*Boken om vårt land* 1875, suomeksi 1876.) antanut nälkävuosille selityksen, joka kansakoulu-uudistuksen ja kirjan lukemattomien uusien painosten myötä tuli leviämään laajalle:

Pohjoisessa, itäisessä, länsi- ja keski-Suomessa – Melkein kaikkialla paitsi Uudella-maalla – tuli niin kauhea hätä, ett’ei mointa ole ollut myöhemmin kuin Kaarlo 11:n aikana. Nähtiin taas samaa hirvittävää kerjäläisten vaellusta, samaa viheliäistä hätäleipää, samoja hävittäviä kulku-tauteja. Vuodessa kuoli 100, 000 ihmistä, Mutta nyt oli maassa potaateja ja Wenäjän jauhomattoja. Hallitus määräsi suuria apuvaroja hätää kärsiville, runsaita lahjoja kerättiin omassa maassa, Wenäjällä, Ruotsissa ja muissa maissa. Näin pakeni hätä vähitellen kun vuonna 1868 saatiin hyvä sato. Jumalan kova kuritus oli meille aiottu varoitukseksi ajan ventomielistä nautintohimoa vastaan, ja yhtä kiitollisesti kuin me otimme avun vastaan rikkaimmista maista, yhtä syvä oli myös masennuksemme, kun näimme maatamme pidettävän Europan vaivaishuoneena.⁸²

Topeliuksen tulkinta Jumalan koettelemuksesta kohtasi vastusta varsinkin nuorena polvessa, joka oli juuri tuolloin hylkäämässä saksalaisen idealismin niin uskonnon, filosofian, kirjallisuuden kuin tieteenkin alalla. Nuori polvi nosti saksalaisperäisen idealismin tilalle tieteissä brittiläisen ja ranskalaisen empirismin ja kirjallisuudessa realismin ja naturalis-

⁸⁰ Ks. Häkkinen 1991A, 251-253.

⁸¹ ‘Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran vuosikokous Maaliskuun 16p. 1869. Seuran sihteerin vuosikertomus’, Kaarlo Slöör, *Kirjallinen Kuukauslehti* 1869:3.

⁸² Topelius 1878, 427-428.

min.⁸³ Topeliuksen *Maamme kirjan* selitys Jumalan antamasta koettelemuksesta antoi yhdessä Runebergin *Saarijärven Paavon* kanssa perustan ja vertailukohtaan nälkävuosien myöhemmille kaunokirjallisille kuvauksille.

Vuoteen 1900 mennessä Suomessa oli julkaistu katovuosia käsittelevää kirjallisuutta yhteensä 20 nidettä, joista valtaosa käsitteli 1600-luvun lopun tapahtumia. 1860-luvun nälkähätää käsittelevät Agathon Meurmanin⁸⁴ lisäksi ainoastaan Axel Liljenstrand, Gösta Grotenfelt ja J.V. Tallqvist. Liljenstrand julkaisi välittömästi nälkävuosien jälkeen teoksen *Finlands nödår, dess sädesproduktion och sädeshandel. En nationalekonomisk betraktelse rörande några dithörande frågor* (1870). Huomattavasti myöhemmin Gösta Grotenfelt julkaisi artikkelin *Vårt jordbruk under nödaren 1867 och 1868* (1898) ja J.V. Tallqvist artikkelin *Om den inverkan missväxterna på 1860-talet utöfvade på den ekonomiska företagsamheten i landet* (1898). Historiantutkimusten aihepiirien valinnoissa 1600-luvun lopun nälkähätä ylikorostui 1860-luvun tapahtumiin verrattuna. Tämä havainnollistuu jo tutkimusten nimissäkin, kuten esimerkiksi K. Tiitulan teoksessa *Palanen kansamme kärsimysten historiaa. Suomen suurimmat nälkävuodet [1696-97]*.⁸⁵

Edellisestä voidaan päätellä, ettei 1880-1890-lukujen taitteessa Pakkalan *Lapsuuteni muistoja* (1885) tai Päivärinnan *Kanttilaisten* (1889) ilmestyessä ollut olemassa juuri lainkaan historiantutkimukseen perustuvaa tietoa nälkävuosista. Pakkalan ja Päivärinnan romaanien vertailukohtana oli Topeliuksen lisäksi ainoastaan yhteisöjen sisäinen muistitieto. Tämä korostaa kaunokirjallisen materiaalin merkitystä entisestään. Historiantutkimuksen mielenkiinnon keskittyminen satoja vuosia vanhoihin tapahtumiin takasi myös paremmat lähtökohdat rakentaa kansakunnan yhtenäisyyttä, kuin ristiriidoille altis lähimenneisyys.

⁸³ Wrede 1999B, 262.

⁸⁴ Aihe ei ollut Meurmanille uusi, sillä jo vuonna 1868 aikana hän oli julkaissut *Kirjallisessa Kuukauslehdessä* artikkelin 'Nyt ja ennen'. Artikkelissa Meurman käsitteli nälkävuosia ja suhtautui hyvin kriittisesti valtion rooliin auttajana. Ks. *Kirjallinen Kuukauslehti* 1868:6.

⁸⁵ Venäjän aikaa käsittelevät historian yleisesitykset ks. Vallinkoski & Schauman. 1986. *Suomen historiallinen bibliografia 1544-1900*, 98-106. Katovuosia käsittelevät tutkimukset ks. Ibid 287-289. Yleisemmin 1800-luvun historiankirjoituksesta ja historiakulttuurista ks. Klinge 2010.

Varsinaisen nälkävuosia koskevan historiantutkimuksen ylläkkeenä toimi kaunokirjallisuus⁸⁶. Nälkävuosia koskevan historiantutkimuksen perusta eli Agathon Meurmanin teos *Nälkävuodet Suomessa 1860-luvulla* on vastine tai pikemminkin vastalause K.A. Tavaststjernan *Hårda tider* romaanille:

Likimpänä aiheena näiden muistelmien kirjoittamiseen on ollut täällä viime syksynä ilmaantunut herra K.A. Tavaststjernan kaunokirjallinen teos "Hårda tider" (Kowia aikoja), joka kokonaan liikkuu mainitun 1867 vuoden waiheilla, ja johon otsakirjoituskin wiittaa. Mitä ansioita tällä teoksella muutoin lieneekin, käsitellään siinä kuitenkin historiallisia tosi-asioita jotensakin pintapuolisesti. Waikka nowelli ei suinkaan ole historiaa, niin on taiteilijan oikeudella muodostaa historialliset tapaukset omana mielensä mukaan sittenkin rajansa.⁸⁷

Tavaststjernan ja Meurmanin välinen konflikti ilmentää monia aikansa kysymyksiä, kuten 1890-luvulla uhanneita uusia katovuosia⁸⁸, aikansa poliittista valtataistelua sekä kamppailua kirjallis-esteettisestä ihanteesta romantiikan ja realismin koulukuntien välillä, jotka voidaan summata Meurmanin toteamukseen: *Saarijärwen Paawosta ei näy wiwahdustakaan*⁸⁹. Tutkielman aineisto sivuaa Tavaststjernan ja Meurmanin välistä konfliktia oleellisesti. Pietari Päivärinta jakoi Meurmanin edustaman idealismin, jonka vastavoimana oli realistinen ihanne, jota Pakkala edusti varsinkin myöhemmillä teoksillaan. Yksinkertaistettuna kyseessä on valtataistelu historiantulkinnasta. Edellinen katkelma ilmentää myös jo aikaisemmin käsitellyn faktan ja fiktion tematiikan moniulotteisuutta. Todennäköisesti Meurmanin mielestä suurin synty mihin Tavaststjerna syyllistyi, oli valtiovaltaan kohdistettu kritiikki. Tavaststjerna antoi ymmärtää valtiovallan nukkuneen katastrofin kynnyksellä, juuri silloin kuin toimenpiteisiin olisi pitänyt ryhtyä:

Viimeksi näki aamun kuningatar jotenkin suuren kaupungin Suomenlahden kallioisella rannalla, missä hänen säteensä huikesivat valkeihin kiviseiniin, joiden sisäpuolella viisaat herrat leveillä vuoteillaan nukkuivat vanhurskaan unta. Turhaan etsi hän levottomuutta pyöreäkivisiltä kaduilta ja keksi vain joitakuita talonpoikia, jotka koluutellen ajoivat kaupparille päin, ja sen surun, minkä hän heidän kasvoillaan näki, oli hän nähnyt kaikkien valveilla olevien kasvoilla tässä

⁸⁶ Ks. Forsberg 2011, 267.

⁸⁷ Meurman 1892, 3-4.

⁸⁸ Esimerkiksi sanomalehti *Pohjalainen* kertoi syksyn kynnyksellä 1892 edellisenä talvena kärsityn nälänhädästä Suomussalmella ja sen lähipitäjissä. Lehdessä perättiin parempiosaisen laupeuden perään: "Mutta vielä kowempi nälkävuosi ja uusi talwi on edessä. —Kestääkö parempi osaisissa rakkautta?" Myös Päivälehdessä oli havahduttu hallanvaaraan: "Synkkä on todellakin maamme kohtalo ollut viime aikoina ja vielä synkemmäksi se käy nyt, kun nälkävuosi on edessä." Ks. *Pohjalainen* 30.8.1892. & *Päivälehti* 13.9.1892.

⁸⁹ Meurman 1892, 4.

avarassa, kauniissa maassa, jonka myöhästynyttä vireyttä nyt peitti vaarallinen, petollinen aamukuura.⁹⁰

Tavaststjerna esitti kaunokirjallisuuden kautta teesin, johon Meurman vastasi tutkimuksensa antiteesillä. 1980-luvun historiantutkimus on eräänlainen synteesi konfliktista. 1890-luvun jälkeen suoranaisesti nälkävuosia koskeva kaunokirjallisuus on ollut vähäistä⁹¹. Meurman esittää teoksessa *Nälkävuodet 1860-luvulla* näkemyksen, jonka mukaan hädän hetkellä nöyrä ja alistuva kansa kohtasi koettelemukset esivaltaa uhmaamatta ja lähimmäisen omaisuutta kunnioittaen. Tämä näkemys on osoittautunut kyseenalaiseksi myöhemmän muistitiedon ja kansanperinneaineiston myötä ja lopullisesti se on osoittautunut vääräksi rikostilastojen valossa.⁹² Huomattavaa on, kuinka Meurmanin oma näkemys nälkävuosista muuttuu vuosien 1868 ja 1892 välillä käytännöllisesti sosiaalipoliittisia seikkoja korostavasta ajattelusta ylvääksi kuvaukseksi kansallisesta sankaritarinasta.⁹³ Eli nälkävuosien aikana Meurmanin ajatukset keskittyivät ainoastaan tilanteen välittömään ratkaisuun. Katastrofin todellinen merkitys luotiin vasta yli kahden vuosikymmenen päästä.

Edellinen näkökulma pakottaa painottamaan myös Teuvo Pakkalan, Juho Reijosen ja Pietari Päivärinnan teosten kirjoittamisajankohdan merkitystä. Pakkalan *Lapsuuteni muistoja* (1885) sekä Reijosen novellit *Lohdutus* (1884) ja *Huonona aikana. Kertomus Itä-Suomesta* (1885) ovat julkaisuajankohtansa vuoksi erillään 1890-luvun alun nälkävuosia käsitelleestä kaunokirjallisesta polemiikista. Sama koskee myös Pietari Päivärinnan kaksiosaista pienoisoromaania *Kanttilaiset* (1889). Vastaavasti Päivärinnan novelleja kokoelmassa *Pikakuwia 1867 katovuodesta ja sen seurauksista*. (1893) ei ole mahdollista tarkastella ilman K.A. Tavaststjerneran ja Agathon Meurmanin välisen konfliktin vaikutusta. Toisin sanoen ennakkoodotus aineistosta on, että lukuun ottamatta Päivärinnan novellikokoelmaa ja Reijosen novellia *Lohdutus*, nälkävuosista kirjoitettiin kaunokirjallisuutta vailla päivänpoliittisten kysymysten painolastia.

⁹⁰ Tavaststjerna 1960, 120-121.

⁹¹ 2000-luvulla ainoa nälkävuosia käsitelty kaunokirjallinen teos on Aki Ollikaisen *Nälkävuosi* (2012).

⁹² Häkkinen et al. 1989, 46.

⁹³ Vrt. 'Nyt ja ennen', Agathon Meurman, *Kirjallinen Kuukauslehti* 1868:6 ja Meurman 1892.

2.3. Kolme kirjailijaa

Pietari Päivärinta (1827-1913) eli elämänsä Ylivieskassa⁹⁴. Päivärinnan opintie rajoittui vuonna 1850 käytyyn lukkarinkouluun. Nuoruudessaan Päivärinta toimi renkinä kohoten myöhemmin talolliseksi. Vuodesta 1856 Päivärinta toimi lukkarinapulaisena ja myöhemmin lukkarina, opettaen samalla kiertokoulussa.⁹⁵ Päivärinnalle itselleen nälkävuodet eivät merkinneet sellaista perinpohjaista kurjuutta mitä ne maaseudun väestön valtaosalle merkitsivät. Pikemminkin nälkävuosien aika merkitsi hänelle nousua sosiaalisessa hierarkiassa, sillä kesällä 1867 Päivärinta tuli valituksi lukkarin tehtävään, jonka hoitamisen hän aloitti pahimpana nälkäkeväänä 1868⁹⁶. Nälkävuosien aikana Päivärinta oli nelissäkymmenissä. Jo ensimmäisessä teoksessaan *Elämäni. Perhe-elämällinen kertomus* (1877) Päivärinta sivusi nälkävuosia, summaten samalla myös oman kirjailijantoimensa pääasiallisen luonteen:

Siinä sitten koimme tehdä työtämme minkä voimme, ja vuosi vuodelta Jumala siunasi työmme. Tosin tuli monta kovaa koetusta elämän merellä: ensimmäinen hevosemme, jonka vähillä varoilamme ostimme, kuoli ensi kesänä, tulipa vielä useita kovia katovuosia,, jotka veivät kaiken toivomme, mutta me emme heittäneet toivoamme, emmekä luottaneet keneenkään muuhun kuin Jumalaan ja itseemme, ja niihin emme turhaan luottaneet, sillä emme koskaan läpipääsemättömään hätään joutuneet. Jos joskus suurempi hätä tulikin päälle, teimme työtä sitä ahkerammin ja olimme sitä säästävämät.⁹⁷

Päivärinnan varsinaiset nälkävuosia käsittelevät teokset ovat *Kanttilaiset* (1889) ja novellikokoelma *Pikakuvia 1867 katovuodesta 1867 ja sen seurauksista* (1893). Päivärinnan kirjailijantyön perusta oli samankaltainen kuin muillakin kansankirjailijoilla. Hänen kuvauksensa keskittyi suurelle lukijakunnalle tuttuihin asioihin, joista hän kertoi yksinkertaisesti ja usein omaelämäkerrallisesti. Päivärinta oli valistaja, jonka teoksissa oli selkeitä yhteiskunnallis-moraalisia tavoitteita. Päivärinnan varsinainen kirjailijan ura alkoi vuonna 1876, vaikka hän olikin jo aikaisemmin kirjoitellut sanomalehtiin avustajana. Päivärinta toimi

⁹⁴ Pietari Päivärinnan elämänvaiheista enemmän ks. Tarkiainen 1904, Teperi 1986. Ks. myös KUVIO 1.

⁹⁵ *Suomen kirjailijat 1809-1916*, s.v. 'Päivärinta, Pietari'.

⁹⁶ Havu 1921, 36-37.

⁹⁷ Päivärinta 2002, 58.

myös talonpoikaissäädyn edustajana valtiopäivillä⁹⁸. Edustajana Päivärinta oli edistyksellinen, mutta vanhemmiten hän liittyi vanhasuomalaisiin. Päivärinnan valtiopäivillä ajamia asioita olivat suomen kielen aseman edistäminen ja naisasia. Päivärinnan mukaan naisille kuuluivat yhtäläiset koulutusoikeudet kuin miehillekin. Omalla kotiseudullaan Päivärinta oli merkittävä vaikuttaja monella eri alueella kuolemaansa saakka.⁹⁹ Ilmari Havu on todennut Päivärinnan olleen varsinkin elämänsä loppupuolella vannoutunut ja silmitön ”suometarlainen” ja Agathon Meurmanin henkilökohtainen ystävä. Havu on antanut Pietari Päivärinnan poliittisesta toiminnasta ja aatemaailmasta kuvauksen, joka sitoo hänet vahvasti osaksi 1800-luvun jälkimmäisen puoliskon suomalaisuusliikettä:

Isänmaata koskevista aatteista on häntä lähin kansallisuuskysymys. Mielipiteensä siitä hän oli imenyt omasta ajastaan. Hän oli Snellmanin ”oppilas”, Yrjö Koskisen työtoveri ja A. Meurmanin aseveli [...].¹⁰⁰

Eino Leino on todennut Pietari Päivärinnan olleen sivistyshistoriallisena ilmiönä juuri sen kaltainen kuin *Seitsemän veljeksien* Eero olisi ollut kirjailijana.¹⁰¹ Päivärinnan oma elämänsä kaari kulki puhtaasta maaseutuyhteisöstä valtiopäiville, joten häntä voi samalla pitää myös suomalaisen yhteiskunnan murroksen eräänlaisena symbolina. Kolmesta kirjailijasta Pietari Päivärinta oli ainoa, joka oli saavuttanut aikuisiän nälkävuosien aikana. Novellikoelmansa *Pikakuwia 1867 katovuodesta ja sen seurauksista* viimeisen novellin lopussa Pietari Päivärinta toteaaakin kirjoittavansa totta ja irtisanoutuu näin fiktiosta ja painottaa omakohtaista kokemustaan kuvaamista asioista:

Ja nämä pikakuwat owat tosiasioita, eikä minkään mielikuwituksen luomia utukuwia, sillä olen ne omin silmin nähnyt, omin korwin kuullut. Ei nämätkään ole ilahduttawia kuwia, mutta paljon kamalampia tapahtumia saatti silloin tapahtua muualla, joita en ole ollut näkemässä.¹⁰²

Kertojanlaadultaan Päivärinta oli yksinkertainen, romanttinen ja tunteellinen. Hänen teoksiaan on moitittu rakenteellisesti heikohkoiksi. Päivärinnan teoksissa olivat helposti erotettavissa hyvä sekä paha. Hyvyys oli yhtä kuin köyhyys ja pahuus yhtä kuin rikkaus. Teok-

⁹⁸ Päivärinta osallistui valtiopäiville talonpoikaissäädössä vuosina 1882, 1885, 1888 ja 1891. Teperi 1986, 41. Päivärinnan toiminnasta valtiopäivämiehenä ks. Havu 1921, 42-55.

⁹⁹ *Suomen kansallisbiografia 7*, s.v. 'Päivärinta, Pietari'.

¹⁰⁰ Havu 1921, 54-55, 173.

¹⁰¹ Leino 1909, 106.

¹⁰² Päivärinta 1893, 68.

sissaan Päivärinta osoitti epäilyksensä ylempien säätyjen kunniallisuutta kohtaan ja hänen sympatiansa olivat aina maaseudun puolella. Moderneimmat piirteet Päivärinnan teoksissa näyttäytyvät aikaisemmin unohdettujen elämänalueiden valinnasta kuvauskohteiksi. Vaikka Päivärinta keskittyikin omilla kirjoillaan kuvaamaan suomalaista talonpoikaiselämää oli hän myös hyvin perehtynyt kaikkeen suomeksi julkaistuun kirjallisuuteen. Päivärinnan teoksista on tulkittu löytyvän esimerkiksi Oliver Goldsmithin ja Charles Dickensin antamia vaikutteita. Suvi Ahola kuvaa Pietari Päivärintaa suomalaisten kansankirjailijoiden ensimmäiseksi ihanteelliseksi esirealistiksi ja aikansa bestsellerkirjailijaksi. Päivärinta oli 1800-luvun lopun kirjailijoista luetuin ja hänen teoksiaan käännettiin ruotsiksi, saksaksi, ranskaksi ja venäjäksi. Ulkomailta Päivärinnan teoksia verrattiin Leo Tolstoihin. Suomessa Päivärinnan kirjallinen suosio hiipui 1900-luvun alussa, mutta esimerkiksi Neuvostoliitossa hänen teoksistaan otettiin mittavia painoksia vielä 1950-luvulla.¹⁰³

Juho Reijonen (1855-1924) syntyi Nurmeksessa¹⁰⁴ ja eli elämänsä Karjalassa ja Keski-Suomessa. Reijonen suoritti ylioppilastutkinnon 1872 ja hänet vihittiin papiksi vuonna 1881. Tämän jälkeen hän toimi pappina, myöhemmin kappalaisena ja viimein Valkjärven kirkkoherrana kuolemaansa asti.¹⁰⁵ Verkkaisesti sujuneiden opintojensa aikana Reijonen kuului Savo-Karjalaiseen osakuntaan, jonka johdossa tuolloin oli August Ahlqvist. Osakunta-aikanaan Reijonen tutustui myös Julius Krohniin, toiseen suomenkielisen kirjallisuuden edistäjään. Reijosen lehdissä ilmestyneet novellit, joista on julkaistu kolme kokonaisuutta, kiinnittivät tuolloin nuoren kustantajan Werner Söderströmin huomion. Perusvire Reijosen kertomuksissa on romantiikkaan kallellaan, mutta joissakin esiintyy myös realistinen kertojanote ja muutamissa teoksissa jopa yhteiskunnallisen tendenssikirjallisuuden piirteitä. Paikoin Reijonen kuvaa yhteiskunnan ylärakennetta, *herroja*, satiiriseen sävyyn.

¹⁰³ *Suomen kansallisbiografia 7*, s.v. 'Päivärinta, Pietari'. Vaikka aikalaiset arvostivatkin kansankirjailijoita, toteaa Viljo Tarkainen kuitenkin jo 1904 kuluneitten vuosien jo vähentäneen Päivärinnan kirjallista mainetta. Ks. Tarkainen 1904, 41.

¹⁰⁴ Ks. KUVIO 1.

¹⁰⁵ *Suomen kirjailijat 1809-1916*, s.v. " 'Reijonen, Juho'.

Eniten tunnustusta hänelle on suotu kuitenkin humoristina, joka on huumorin ja kansanelämän kuvausten kautta ollut virikkeenä 1880-luvun realisteille. 1880-luvun jälkeen Reijosen kaunokirjallinen työ jäi vähäiseksi.¹⁰⁶

O.A. Kallio on tulkinut Reijosen seisseen toisella jalallaan vanhemmassa ajassa ja harpanneen askeleen kohti uudempaa realismia. Teostensa aiheilta ja motiiveilta Reijonen on lähellä Päivärintaa, mutta kielen käytössä ja tyyllillisissä seikoissa hän Kallion tulkinnan mukaan kohoaa tämän yläpuolelle. Koulutustaustastaan huolimatta Reijonen eli ja kasvoi kansan keskellä, mikä myös näkyy hänen teoksissaan.¹⁰⁷ Eino Leino sijoitti Juho Reijosen osaksi suomalaisen kirjallisuuden suurta jatkumoa:

Runebergin aika on jo mennyt, Aleksis Kivenkin aika on jo menemässä. Pietari Päivärinta, niin alkeellisesti ja patriarkallisesti kuin hän sen tekeekin, viittaa tietä eteenpäin aina realistisempaan kansan-elämän kuvaukseen. Juho Reijonen on tämän aikakauden luonteenomaisia ilmiöitä.¹⁰⁸

Reijonen ei kuitenkaan ole puhdas realisti verrattuna 1880-luvun kirjailijakollegoihinsa. Leinon mukaan Reijosella on teoksissaan mukana vielä paljon kansallista romantiikkaa ja hän ikään kuin katseli kansan elämää pappilansa kuistilta. Kuitenkin Leino tulkitsee, että edeltäjiinsä verrattuna Reijosen kirjallinen tuotanto merkitsi pitkää askelta kohti kansallista realismia, jolle hän aikalaisineen muokkasi maaperän otolliseksi.¹⁰⁹ Juho Reijosen tuotannossa on erotettavissa kolme selkeästi nälkävuosiin referentiaalista tekstiä. Nämä tekstit ovat novellit *Lohdutus*, *Huonona aikana*, *kertomus elämästä Itä-Suomesta* ja *Nälkävuonna*. Ehkä Päivärintaakin selvemmin juuri Reijosen teoksissa esiintyy hyvin vahva kristillinen painotus, mikä selittyy kirjailijan ammattitaustalla. Suomalaisen kirjallisuushistorian kaanonissa Reijonen on suhteellisen tuntematon ja vähän tutkittu kirjailija, jonka kohtalona on ollut jäädä isompiensa varjoon.

¹⁰⁶ *Suomen kansallisbiografia 8*, s.v. 'Reijonen, Juho'.

¹⁰⁷ Kallio 1912, 23-24.

¹⁰⁸ Leino 1909, 179.

¹⁰⁹ Leino 1909, 179, 182-183.

Teuvo Pakkala (1862-1925), oikealta nimeltään Theodor Frosterus, on tullut tunnetuksi ennen kaikkea kaupungin laita-alueiden *pienten elävien* kuvaajana. *Pienet eläjät* on Pakkalan oma kutsumanimi köyhistä työläisistä. Pakkala syntyi ja kasvoi Oulussa¹¹⁰, johon useat hänen kirjansa sijoittuvat. Vaikka Pakkalan perhe kuuluikin muodollisesti porvaristoon, antoivat hänen lapsuusvuosilleen leimansa köyhyys, nälkä ja kerjuureissut.¹¹¹ Pakkala suoritti ylioppilastutkinnon vuonna 1882, minkä jälkeen hän aloitti yliopistossa opinnot ensin lääketieteen parissa, siirtyen myöhemmin opiskelemaan kieliä ja historiaa. Vuotta myöhemmin Pakkala hakeutui vapaaehtoisena Oulun tarkk'ampujapataljoonaan haaveenaan upseerin ammatti. Vuoden asepalveluksen jälkeen Pakkala kuitenkin jatkoi opintojaan, suuntautuen vähitellen sanomalehtityöhön. Uransa alusta saakka Pakkala teki leipätyönään myös suomennoksia, kääntäen esimerkiksi Henrik Ibseniä ja Knut Hamsunia. Toimittajana Pakkala ei erottautunut kollegoistaan. Hän ei kirjoittanut räiskyviä kannanottoja, eikä hän myöskään ollut toimittajan työssään poliittisesti aktiivinen. Ideologisesti Pakkala myöhempinä vuosinaan kuului nuor- ja vanhasuomalaisten välimaastoon.¹¹²

Pakkalan esikoisteos *Lapsuuteni muistoja* ilmestyi vuonna 1885¹¹³. Samana vuonna julkaisi Juhani Aho *Kaiku*-lehdessä manifestinsa *Realistisesta kirjallisuudesta sananen*. Ahon manifestissa painoarvo on luonnontieteissä ja hän painottaa kirjailijan eettistä velvollisuutta tuoda esiin elämän varjopuolet. Ahon painotus ei korosta ainoastaan rehellisyyttä, vaan myös muutoksen mahdollisuutta; kuvaamalla varjopuolet ne voidaan myös poistaa. Ahon mukaan kirjailijan ei tule antaa lukijalle mahdollisuutta paeta haaveisiin, vaan tämän on näytettävä epäkohdat. Näin realistinen kirjallisuus Ahon tulkinnassa jalostaa lukijaansa ja pa-

¹¹⁰ Ks. KUVIO 1. 1800-luvun Oulu oli nopeasti kasvava kaupunki. Oulun asema meren rannalla laajan vesistöalueen suistossa edesauttoi kaupungin teollisuuden ja kaupankäynnin nopeaa kehitystä. Kaupunki kasvoi nopeasti; vuonna 1870 asukkaita oli vajaa 8000 ja vuonna 1890 jo lähes 13 000. Vuonna 1890 Oulun väestöstä noin kolme neljännestä kuului köyhälistöön. Oman leimansa kaupungille antoi ruotsinkielisten poliittinen valta-asema. Karkama 1975, 70-71.

¹¹¹ Karhu 1979, 280.

¹¹² *Suomen kansallisbiografia 7*, s.v. 'Pakkala, Teuvo'.

¹¹³ Pakkalan teoksen *Lapsuuteni muistoja* julkaisi ensin sanomalehti *Kaiku* huhtikuusta 1885 alkaen. Aiemmin samana vuonna lehti oli jo julkaissut Pakkalan kertomuksen *Matkalla*. Ks. Virtanen 1933, 45.

kottaa tämän puhdistumaan.¹¹⁴ Pakkalalla oli omakohtainen kosketus realistiseen koulu-kuntaan, sillä myös hänellä oli Ahon lailla asema *Kaiku* lehden toimittajana.¹¹⁵ Tästä huolimatta kirjallisuudentutkijat ovat nähneet Pakkalan esikoisteoksessa yhtymäkohtia pikemminkin kansankirjailijoihin ja erityisesti Pietari Päivärinnan teoksiin. Vasta Pakkalan teoksissa *Vaaralla* (1891) ja *Elsa* (1894) toteutui realismille ominainen etäisyyden ottaminen kuvauskohteisiin. Vasta kyseisissä teoksissa Pakkala antaa erilaisia selityksiä kuvaamalleen köyhyydelle ja puutteelle. *Vaaralla* romaanissaan Pakkala viimeistään alkaa murtaa topeliaanista ihanteellisuutta naturalismillaan.¹¹⁶ Riikka Rossi on luonnehtinut Pakkalan esikoisteosta *Lapsuuteni muistoja* genrelleen tyypilliseksi murteella kirjoitetuksi teokseksi, jota rikastavat kansankieliset sanonnat. Teoksessa Pakkala palaa lapsuutensa aikaan eli suuriin nälkävuosiin.¹¹⁷

Teuvo Pakkala määritteli oman kirjailijan roolinsa kirjeissään. Pakkala ei tahtonut ratkoa suuria kysymyksiä, vaan kuvata omaa kansaansa; sen ominaisuuksia, ajatuksia, tapoja ja luonnetta. Pakkala itse totesi, ettei hänellä ollut halua pyrkiä ylemmäksi kuin kansankirjailijaksi.¹¹⁸ Aikalaisten arvostus Pakkalaa kohtaan ei koskaan kohonnut yhtä korkeaksi, kuin esimerkiksi Juhani Ahon tai Arvid Järnefeltin kohdalla. Syyksi varjoon jäämiselle on esitetty Pakkalan vähäistä julkaisutahtia; kolmen vuosikymmenen aikana hän julkaisi vain kymmenkunta teosta. Toisena syynä on esitetty hänen kiinnostustaan kansanomaista draamaa kohtaan. Osansa on varmasti myös ollut sillä, ettei Pakkala viihtynyt kirjallisissa keskuksissa. Suurimman osan elämäntyöstään hän teki maaseutukaupungeissa ja ainoaksi jääneen ulkomaanmatkansa hän teki Pariisiin 1890-luvun puolivälissä, potien matkan ajan koti-ikävä.¹¹⁹

¹¹⁴ Lappalainen 1999A, 18-19.

¹¹⁵ Ks. Lappalainen 1999A, 18.

¹¹⁶ Lappalainen 1999A, 18-19, 63-64.

¹¹⁷ Rossi 2007, 51.

¹¹⁸ Keski-Orvola 1982, 32.

¹¹⁹ *Suomen kansallisbiografia 7*, s.v. 'Pakkala, Teuvo'.

Pertti Karkama on tulkinut, että Pakkalan romaaneista voidaan lukea 1800-lukuisen pikkukaupungin vuosisadan lopun ajan historiaa. Aikakauden psyykkis-historialliset ristiriidat ovat Pakkalan teosten keskeisiä teemoja. Pakkalan sepitteelliset henkilöt on sijoitettu Oulun Vaaran eli Kakaravaaran kaupunginosaan.¹²⁰ Eino Karhu on tulkinut, että Pakkala kuvaa teoksissaan välivaihetta maalaisväestön kaupungistumisessa ja proletarisoitumisessa. *Lapsuuteni muistoissa* elämä laitakaupungissa on puolittain maaseutumaista, mutta silti elämälle antaa oman leimansa palkkatyö, työttömyys ja riippuvuus työnantajasta. Pakkalan henkilöhahmot eivät vielä edusta järjestäytyntä köyhälistöä vaikka heidän elämänmuotonsa poikkeaa jo olennaisesti talonpoikaisesta patriarkaalisesta maaseutumaisesta elämäkatsomuksesta.¹²¹ Toisin sanoen Pakkalan kuvauksessa yhdistyvät molemmat Tönniesin käsitteet, sekä *Gemeinschaft* että *Gesellschaft*.

Pertti Karkaman mukaan se ihmisjoukko joiden puolesta realistit kirjoittivat, ei kuulunut varsinaisesti heidän lukijakuntaansa. Realistit joutuivat kirjoittamaan teoksensa pakostakin parempiosaiselle sivistyneistölle, jonka eettiseen vastuuseen he vetosivat.¹²² Pietari Päivärinta, Teuvo Pakkala ja Juho Reijonen sijoittuvat kahden suuren kirjallisen diskurssin eli kansankirjallisuuden ja realismin välimaastoon. Erich Auerbachin mukaan realismille on ominaista kansan kuvaaminen traagisesti ja vakavasti, sillä juuri vakavuus on realismille ominainen piirre. Georg Lukácsin realismitulkinnessa korostetaan yhteiskunnallisten tekijöiden ja historiallisen todellisuuden kuvaamista. Lukácsin realismitulkinne on ominaista korostaa henkilökuvausten yhteiskunnallista tyypillisyyttä eli kukin henkilö kuvaa omalla persoonallaan jotakin yhteiskunnallisen kehityksen puolta.¹²³ Auerbachin realismikäsitteen alle mahtuvat kaikki tämän tutkielman kolmesta kirjailijasta, mutta Lukácsin realismitulkinnan mukaan ainoastaan Teuvo Pakkala on todellinen realisti.

¹²⁰ Suomen kansallisbiografia 7, s.v. 'Pakkala, Teuvo'.

¹²¹ Karhu 1979, 280-281.

¹²² Karkama 1985, 86.

¹²³ Rossi 2009. 26-27, 135.

Jokainen kirjailijoista asui seudulla, jota vuosien 1867-1868 nälänhätä oli koetellut rankasti. Päivärinta oli yksiselitteisesti kansankirjailija, joka eli rahvaan keskellä ja kuvasi teoksissaan omaa välitöntä ympäristöään. Tosin Päivärinta ei kuulunut yhteiskunnan köyhimpään marginaaliin, josta hänet erotti oman *Gemeinschaftinsa* suhteellisen korkea sosiaalinen asema ja myös poliittinen toiminta sekä kirjailijan ammatin tuoma näkyvyys. Päivärinnalla ja Juho Reijosella oli molemmilla välitön kosketus yhteiskunnan valtaväestöön eli maaseudun köyhään kansanosaan, mikä takasi heille laajan ja syvällisen näkökulman yhteiskunnan enemmistön todellisuuteen. Toisin kuin Päivärinta, Reijonen ei ollut kansankirjailija, joista hän erkani koulutustaustansa ja kirjallisesta realismista saatujen vahvojen vaikutteiden vuoksi. Tästä syystä kuvaava nimitys Juho Reijosella on kansankuvaaja. Kansankuvaaja nimitys sopii myös Teuvo Pakkalaan. Siinä missä Päivärinta pyrki kirjoittamaan kansasta kansalle, kirjoitti realismista vaikutteensa saanut Pakkala myös kansasta, mutta osoitti teoksensa kirjallisuutta harrastavalle yläluokalle ja sivistyneistölle.

Teuvo Pakkalan teoksen *Lapsuuteni muistoja* miljö on kehittyvä esikaupunkialue, joka poikkeaa merkittävästi Päivärinnan ja Reijosen kuvaamasta maaseutumiljööstä. Päivärinnan ja Reijosen kuvaamat maaseutumiljööt eroavat myös toisistaan, sillä Päivärinnan painottaa teoksissaan valtiovallan ja yhteiskunnan rooli huomattavasti Reijosta enemmän. Kaikkien kolmen kirjailijan ympäristö, koulutus, elämänpiiri sekä muut olosuhteet poikkesivat toisistaan. Tästä syystä voidaan olettaa, että yhteiskunnan sosiaalisesti rakentunut todellisuus näyttäytyi ja välittyi kaikille kolmelle kirjailijalle erilaisena. Näin ollen voidaan päätellä, etteivät kirjailijat muodosta selkeää ja yksittäistä ja yhtenäistä diskurssia, eikä heidän kohdallaan ole mielekäästä puhua yhteisestä jakamattomasta historiakuvasta.

III YHTEISÖ

Miten sosiaalinen yhteisö hajoaa? Silloin kun yhteisöä integroivat tekijät – yhteinen etu, kokemukset ja odotukset antavat sijan yhteisöä hajottaville ristiriidoille. Voidaan olettaa, että tällaiseen tilanteeseen joudutaan kun sisäiset- tai ulkoiset valtakelijät eivät pysty ylläpitämään jatkuvuutta yhteisössä ja näin seurauksena on yhteisön hajaannus. Suomalaisessa yhteiskunnassa ja kyläyhteisöissä kuvatunkaltainen ristiriitatilanne on yleensä syntynyt sota-aikoina. Rauhanaikana yhteisöt ovat hajonneet vain muuttoliikkeen voimasta. Poikkeuksen muodostavat nälkävuodet, jolloin useat paikalliset yhteisöt kävivät toimintansa rajamailla.¹²⁴ Tässä luvussa tarkastelen kylä- ja kaupunkiyhteisön toimintaa nälkävuosien aikana. Painotusarvo on nimenomaisesti yhteisön, eli *Gemeinschaftin* toiminnan tarkastelussa. Lähestyn aihetta neljän eri teeman kautta, joista jokainen valottaa yhtä näkökulmaa yhteisön toiminnasta kriisiaikana. Päivärinnan ja Reijosen teoksen keskittyvät pääosin maaseutuyhteisöön, kun taas Pakkalan yhteisönä on kehittyvä rajamaa kaupungin ja maaseudun välissä.

3.1. Keskinäinen solidaarisuus

Esiteollista Suomen yksi ominaispiirre oli omavarais- eli luontoistalous. Työnjako oli vähäistä sekä taloudellinen vaihdanta rajoittunutta. Tarvittava tuotettiin omassa taloudessa tai paikallisyhteisössä. Pitkät välimatkat yhdessä keuhon kulkuyhteyksien kanssa edesauttoivat Suomen luontoistalouden säilymistä muuta Eurooppaa pidempään. Talonpoikainen omavaraistalous oli rakentunut Suomen itä- ja länsipuolilla eri tavalla. Lännessä elämänkeskuksena oli ryhmäkylä, idässä taas suurperhe.¹²⁵ On kuitenkin selvää, että sekä lännessä ja idässä paikallisyhteisöjä voi luonnehtia *Gemeinschaftiksi*, eli yhteisöiksi, joissa elettiin keskinäisissä riippuvuussuhteissa. Nälkävuodet asettivat perinteiselle yhtenäisyydelle valtavia haasteita. Keskinäisen solidaarisuuden merkitys oli esiteollisena aikana suuri, sillä lakisääteiset valtiovallan takaamat turvaverkot olivat

¹²⁴ Häkkinen 1990, 104.

¹²⁵ Karisto et al. 2009, 131-132.

vähäisiä tai lähes olemattomia. Yhteisöjen sisäinen solidaarisuus oli noussut keskeiseksi teemaksi jo Runebergin runossa *Saarijärven Paavo* [Oja-Paavo, suom. Meurman]:

”Paavo, Paavo, nyt jo leikatkamme,
Nyt on hyvän elon, riemun aika,
Petäjäinen leivästämmä jääköön,
Nyt jo ruista yksin leipokamme.”
Kädestä ottaen lausui Paavo:
”Vaimoseni, se vaan koitteet kestää,
Ken vajaata lähimmäisen muistaa;
Petäistä puoli leivo leipään:
Naapurin on halla pannut pellon.”¹²⁶

Teuvo Pakkalan teoksessa *Lapsuuteni muistoja* runebergiläinen ihanne muuttui ja asettui osaksi uudenlaista miljöötä. Eino Leino korosti Teuvo Pakkalan merkitystä erityisesti siinä, että hän toi suomalaiseen kirjallisuuteen kokonaan uuden ympäristön eli kaupungin¹²⁷ ja tämä kaupunki oli Oulu. Toissavuosisadan Oulua on luonnehdittu, että ainoa rajoja muodostava tekijä oli raha. Rahan valta ulottui kaupungissa ”intelligenssin” ylitse. Yleinen mielipide oli varakkaiden hallussa, joilla oli määräysvalta mitä oli lupa lausua ja ajatella.¹²⁸ Tällaisena kaupunki näyttäytyy myös Pakkalan esikoisteoksessa *Lapsuuteni muistoja*, joka kertoo oululaisten kerjäläispoikien elämästä nälkävuosien aikana. Pakkalan teosta voisi helposti pitää omakohtaisena muisteluna, vaikka sitä se tuskin on. Pakkala on syntynyt vuonna 1862 ja teoksen kerjäläispojat ovat Pakkalaa vanhempia, eikä teos tästä syystä voi olla tekijän omakohtaista muistelua, vaikka minäkertoja niin houkutteleekin uskomään. Yksi merkittävä ja toistuva piirre Pakkalan romaanissa on visuaalisten seikkojen kuvaus. Henkilöiden vaateparsa ja ulkonäkö saa tarkan kuvauksen. Vaatteiden yksityiskohtaisella kuvaamisella Pakkala alleviivaa joko henkilön suurta aineellista kurjuutta tai hyväosaisuutta. Vastaavaa symboliikkaa ei löydy Päivärinnan ja Reijosen teoksista.

Teuvo Pakkalan kuvaamien keskenkasvuisten kerjäläisten maailma on täysin omanlaisensa, mutta myös omassa poikkeuksellisuudessaan myös looginen. Pakkalan esimerkki osoittaa, että nälkävuodet myös loivat ihmisten välille täysin uudenlaisia siteitä, kuten

¹²⁶ 'Oja-Paavo', J. L. Runeberg, suomentanut Agathon Meurman. *Tapio* 1.11.1862.

¹²⁷ Leino 1909, 296.

¹²⁸ Karkama 1975, 74-75.

nuorien kerjäläisten omalakisessa maailmassa. Kerjäläispoikien leipä on usein kovan työn takana, eikä anteliaisuuden hyvettä harjoiteta läheskään jokaisessa talossa:

Jo olin eräitä kertoja ennenkin ollut tällaisilla retkillä ja silloin tawannut muutamia taloja, joista auliisti annettiin, waan eipä käyttänyt käyminen kowin useasti, sillä »mieltä pitää olla kerjätessäkin, ettei kahdesti käy yhdessä talossa». Uusi elonlähteitä piti etsiä. Mutta ennen kuin keksi talon, mistä sai leipäpalan, kerkesi käydä monessa höystymättä kynnenwertaa. Siinä talossa røyhkeä piika, joka – katsoen tietysti talonsa parasta – ajoi anojan takaisin sen tulista wohkaa, tuossa siepattiin keittiön owelta awain, kun nähtiin köyhä tulewaksi; tässä leiwäkäs rouwa nöyrään anomukseen wastasi walittawalla äänellä: "eihän sitä lapsiraukka ole meillä sinulle mitään antaa".¹²⁹

Juopa rikkaiden ja kerjäläispoikien välillä on valtava. Tätä vastakohtaisuutta Pakkala korostaa kohtauksella, jossa kirjailijan alter ego on kerjuulla sukulaistalossa ja toivoo muuttuvansa perheen koiraksi, jolle annetut ruuanjätteet herättävät sanoinkuvaamatonta kateutta:

[...] Tulipa wihdoin piika keittiöön kantaen käsissään suurta tarjotinta, missä monenmoiset astiat pitivät koko kilinää. Astioissa oli missä woita, missä sokeria, omenia, munaa ja missä mitäkin, mikä oli ihanaa nähdä ja lie ollut hywää syödäkin. Piika ei ollut huomaawinaan minua, tahi hänellä ei ollut siihen aikaa. Waan suuri, pörrökarwainen koira, joka tuli piian jälessä, lähestyi heti minua ja tyysti nuuskien tarkasteli kantapäästä saakka niin korkealle kuin yliti – siis leukaa myöten. Mutta piika hyöri ja pyöri kuin tuulessa. Hän kohenteli tulta, lisäsi wähän puuta, kohotti kattilan kantta, mistä sakea höyrypilwi rynkäsi ylös, nosti padasta suuren lihaköntin lautaselle, leikkeli sen pieniksi paloiksi, joista erotteli paraat ja jätteet antoi koiralle. Kateuden henki mieli minut waltaamaan nähdessäni kuinka makean näköiset lihapalat katosiwat hurtan luksah-telewiin leukoihin. Olisinpa melkein ollut halukas muuttumaan luppakorwan penikaksiainakin sillä kertaa.[...]¹³⁰

Pakkalan romaanissa yhteisön sisäinen solidaarisuus ei näyttyädy horisontaalisesti ylemmiltä yhteiskuntaluokilta alaspäin, vaan pikemminkin solidaarisuus on vertikaalista. Köyhät kerjäläispojat löytävät parhaimman turvan toisistaan, oman yhteisönsä ja yhteiskuntaluokkansa sisällä.

Se oli muuan pojanpahanen, joka lauloi loilotteli astua tehweltäessään katua wastaani. Puwustaan ja wakkasesta kainalossaan päättäen huomasi hänen olewan saman elinkeinon harjottajan kuin minäkin. Kerjäläiset tunsiwat toisensa, waan minä oli wielä niin wähän aikaa kuulunut tämän elinkeinon harrastajain joukkoon, jotta minun »firmani» oli aiwan tuntematon. Wastaan tulijassani heräti siis uteliaisuutta. Hän pysähtyi luonani. Waan kun hän huomasi minun itkevän, rupesi hän ennen muita tutkimisia kyselemään syitä itkuun. Wastausta ei saanut, waan kun katsoi wakkaseen, luuli hän keksineensä haikeuteni perusteet.

– Elä itke! Saat minulta aluksi, he!

¹²⁹ Pakkala 1885, 7.

¹³⁰ Pakkala 1885, 8.

Suuren palasen leipää pani hän wakkaseen.

– Minä tiedän hyviä taloja, joista annetaan. Lähde, niin minä wien sinua.¹³¹

Pakkalan kerjäläispoikien omaisuus ei ole materiaa vaan tietoa, joka kadulla aikansa viettävien kerjäläisten keskuudessa tarkoittaa taloja, joissa kerjääjien pyyntöihin suhtaudutaan suopeasti. Tutkimuskirjallisuus osoittaa, että varakkaan väestön suhtautuminen kerjäläisiin oli paikkakuntakeskeistä¹³².

Jo olimme tulleet kadunristeykseen, mistä oli minun eroaminen kotia.

– Elä sano kellenkään sitä taloa, jossa käwit, kielteli hän minua ja minä lupasin olla sanomatta. Me nyt erosimme ja Antin kuulin alkawaksi laulua:

Nuorena ollessani minä elämäni riemuja nautin...¹³³

Päivärinnan novelli *Talon wanhus* tarjoaa vastakkaisen esimerkin yhteisön sisäisestä solidaarisuudesta hädän hetkellä. Novellissa velallinen kohtaa ivallisen maakauppiaan pyytessään jauhoja vellin suuruksiksi. Dialogi paljastaa, ettei Päivärintakaan näe uskontoon perustuvaa maailmankuvaa jakamattomana ja yhteisenä.

[–]”Wai welaksi! Sinulla on entistäkin welkaa kymmenen markkaa ja nyt wielä welaksi. Millä luulet entisen welkasikaan maksawasi? Ei tippaakaan enää lisäksi”, totesi tuo yhteiskunnan hywäntekijä.

[–]”Kunhan Jumala wielä auttaisi, niin kyllähän... ”

[–]”Jumala auttaisi!” matki kauppias. ”Kyllähän sen näkee kuinka se auttaa – hym! Wiides katuwuuosi jo peräkkäin ja yhä ne waan paranewat. Nyt pitää ihmisen itseänsä auttaa, mihinkään muuhun ei ole luottamista”, pauhasi kauppias.

[–]”Mutta minä hiukian, ellen saa hiukankaan suurusta”, sanoi ukko murtuneena.

[–]”Se ei ole minun asiani”, sanoi kauppias kopeasti ja käänsi ukolle selkänsä ja meni.¹³⁴

Katkelma tuo esiin negatiivisessa valossa ihmisen velvollisuuden itsensä auttamiseen. Päivärinta käyttää samaa teemaa usein myös huomattavasti positiivisemmassa sävyssä, kuten esimerkiksi minä-muodossa kerrotussa novellissa *Ennustaja*, missä ei hyväksytä onnettomuutta ilman vastarintaa; novellin kertoja asettuu vastakkain Jumalan tahtoon ve-

¹³¹ Pakkala 1885, 10-11.

¹³² Ks. Häkkinen et al. 1989, 48.

¹³³ Pakkala 1885, 21.

¹³⁴ Päivärinta 1893, 25.

toavan yhteisönsä kanssa. Novellin kertojamina aloittaa torppansa kevätkylvöt kesäkuussa, heti kun pellot olivat viimein tarpeeksi sulaneet:

[...] Kesäkuun puoliwälistä sulasi pelto sen werran, että siitä rupesi saamaan multaa irti. Heti ryhdyttiin peltotöihin ja alettiin siementä kylwää. Mutta muut eiwät niin tehneet; he sanoiwat minun pakkaawan Jumalan edelle ja koettawan wäkiryynnäköllä Häneltä ryöstää. He kylwiwät wasta juhannuksen aattopäiwinä ja juhannuksen jälkeenkäin.

[...]

Usein sain kuulla hienoa iwaa ja pilkkaa Jumalaan turwaamattomuudestani.¹³⁵

Useassa Päivärinnan novellissa Jumala on merkittävä taustavoima. Tässä mielessä Päivärinnan novellit edustavat topeliaanista diskurssia¹³⁶, vaikka Päivärinnan näkemykset Jumalan antamasta koettelemuksesta ovatkin maltillisia. Yhteisön *iwa ja pilkka* ei laannu myöskään elonkorjuun aikaan elokuun viimeisinä päivinä, ilmojen alkaessa äkillisesti kylmentyä:

Kun kellään ei ollut elon leikkaaminen mielessäkään, aloin minä kerätä wäkeä pellolleni; hywä olikin wäen saanti, koskei kukaan nyt heitä tarwinnut; erittäinkin waimowäki oli halukas tulemaan. Tuota pikaa oli pellolla puoliwäliin toistakymmentä henkeä. Mutta tästäkös hommastani minut keksittiin aika epäuskoiseksi, Jumalaan luottamattomaksi ihmiseksi, kun aina waan Jumalalta wäkiryynnäköllä paukkauupi ryöstämään.¹³⁷

Usko omiin voimiin ja itsenäisesti tehtyihin ratkaisuihin osoittautuu kuitenkin kannattavaksi, sillä kunhan leikkuutyö on tehty alkaa ilmestyä merkkejä uhkaavasta hallasta. Seuraavana aamuna maa on paksussa kuurassa ja aurinkokin näyttäytyy vasta lähempänä puoltapäivää. Epäilyistä huolimatta aikainen kylvö ja aikainen leikkuutyö ovat osoittautuneet oikeiksi ratkaisuiksi. Tästä huolimatta kertoja toteaa: *Kovat ajat olivat tosiaankin edessä.*¹³⁸ Tämä esimerkki valottaa Päivärinnan ajattelua ehkä ensitulkintaa syvällisemminkin. Tekstin todellisuudessa Jumalan olemassaolo maailmakuvan perustana on ehdoton, ristiriita syntyy pikemminkin siitä, millainen Jumalan tahto on ja miten sitä tulisi noudattaa. Päivärinnalle ihmisen onni ja menestys ovat viime kädessä ihmisen omien toimien varassa mikä osaltaan ilmentää fennomaanista ideaalia. Ympäristön vastustus ilmentää tarkoituk-

¹³⁵ Päivärinta 1893, 8-9.

¹³⁶ Ks. Topelius 1878, 427-428; Wrede 1999B, 262.

¹³⁷ Päivärinta 1893, 9.

¹³⁸ Päivärinta 1893, 11-12.

sellisesti kansanomaista ajattelua ja maailmankuvaa, johon neuvokas kertojahahmo luosärön. Päivärinnan sanomana on, että yhteisöön ja sen apuun on turvauduttava vasta kun omat voimat eivät riitä. Ensisijaisesti ihmisen velvollisuus on auttaa itse itseään.

Keskinäinen auttaminen ei Päivärinnalle ole itsestään selviö, vaan tavoiteltava ihanne johon tulisi pyrkiä. Parhaiten tämä konkretisoituu Kanttilan perheen arjessa, jossa yhteisön pienin yksikkö, eli perhekunta, ei pysy yhtenäisenä kurjuuden aikana. Perheenpään säälimätön asenne vaimoan ja lapsiaan kohtaan pakottaa nämä mieron tielle:

”Lähdetään, lapset, pois kowan isän kodista. Hänen ei käy yhtään sääliksi, vaikka näkisi meidät paikalle nääntyvän... Kowa on aika, mutta kowempi on hän, jota minun miehekseni ja teidän isäksenne kutsutaan... Jumala meitä armahtakoon, sillä ei suinkaan isästä ole apua”, sanoi vaimo wapisewalla äänellä, ja samassa lähtiwät he horjuen käwellä hitustelemaan kylää kohden.¹³⁹

Reijosen novellissa *Huonona aikana* mieron tielle joutuminen on torpan isännän tulkinnan mukaan emännän huonon taloudenhoidon syytä, kun taas emäntä tulkitsee elon avainten olevan Jumalan kädessä. Ei ole epäselvää, kumman puolen Reijosen kertojanääni kiistassa valitsee, sillä emännän Jumalalle esitettyä vetoomusta säestää lehmän ammunta. Reijosen näkemys Jumalaan turvaamisesta ja ihmisen omasta velvollisuudesta auttaa itseään on samansuuntainen kuin Päivärinnallakin. Loppujen lopuksi kaikki on Jumalan kädessä, mutta edes Jumala ei auta sellaista, joka ei pyri itse itseään auttamaan, mikä tässä tapauksessa merkitsee emännän huonoa taloudenpitoa.

[–] ”Hirveän kylmä aamu”, sanoi nainen.

[–] ”Siltä tuntuu”, oli vastaus.

[–] ”Kunhan ei olisi ollut hallaa taaskin”, arveli nainen.

[–] ”Näkeehän tuon jo epäilemättäkin”, sanoi mies.

[–] ”Mitäs meistä sitte tulee, mihin viimeinkin joudumme?” tuumaili nainen.

[–] ”Mihinkäs kuin mieron tielle, johan sen kauan olen nähnyt, ainakin siitä asti kuin sinut taloon toin”, vastasi mies äreästi ja lähti astumaan pois pihamaalta.

[–] ”Jumalall’ on onnen ohjat, Luojalla elon avaimet”, mutisi vaimo, ikään kuin itseksensä.

¹³⁹ Päivärinta 1889A, 21.

[–] ”Ammuuh”, arveli siihen kirjolehmä, kuin ameneksi ikään.¹⁴⁰

Vappu Ikonen on katsonut vääräksi Agathon Meurmanin tulkinnan, jonka mukaan Suomen kansa kohtasi nälkävuodet kuin yhtenä suurena perheenä, solidaarisesti ja säädyttä ja tuloista riippumatta. Ikonen näkemys perustuu tutkimukseen kulutustavaroiden ostoista. Ikonen toteaa kulutuksen 1860-luvulla olleen vahvasti tulosidonnaista. Nälkävuosienkin aikana yhteiskunnan yläluokan oli mahdollista elää säätynsä mukaista elämää, kuolleisuuden keskittyessä yhteiskunnan alimpiin ryhmiin.¹⁴¹ Ikonen näkemys rikkoo meurmanilaisen diskurssin suuresta toisilleen solidaarisesta yhteisöstä. Solidaarisuus ei leimannut koko yhteiskuntaa, vaan ilmetessään se oli pikemminkin yhteisöjen sisäistä, jollaisena esimerkiksi säätyjä voidaan pitää. Aineisto havainnollistaa tämänkaltaisen tulkinnan esimerkiksi Pakkalan teoksessa, jossa rikkaasta talosta annetaan kyllä keittolautanen kerjäläisille, mutta ilmeisen vastentahtoisesti. Samanaikaisesti talosta lähetetään ruokaa myös pormestarille, mutta lahjaksi.¹⁴²

3.2. *Murtuvat normit*

Nälkävuosien aikana poikkeuksellisista oloista ja kuoleman jatkuvasta läsnäolosta johtuen myös yhteisön sisäiset arvot joutuvat uudelleen arvioitaviksi. Suomalaisen maaseudun moraalinen järjestys, joka oli rakentunut maaseutuyhteisöjen kyläkuntakohtaiselle itsehallinnolle, oli alkanut murentua 1700-luvun puolivälistä lähtien. Muutosten myötä oli syntynyt uudenlainen hierarkkinen järjestys, jota kirkko ylläpiti ja tuki. Tämän seurauksena isäntävalta maaseudulla vahvistui. Kunnallishallinnon uudistus maaseudulla 1860-luvulla ei merkinnyt aluksi suuria uudistuksia, kuten ei myöskään paikallishallinnon tehtävien siirtyminen kirkolta kunnille.¹⁴³ Tiiviissä maalaisyhteisöissä kunnioitus toisen omaisuutta kohtaan on perinteisesti ollut vahva. Päivärinta huomioi asiassa tapahtuvat muutoksen esimerkiksi novellissa *Ryöwäri*, jossa kolmetoistavuotias poika ryöstää uunista vielä kypsäsymättömän leivän ja pakenee:

¹⁴⁰ Reijonen 1900B, 124.

¹⁴¹ Ikonen 1990, 46-47.

¹⁴² Ks. Pakkala 1885, 27.

¹⁴³ Nieminen 2006, 130-131.

[...] Poika juosta kyttyytti pitkin pihaa, rakkaasti rintaansa vasten painaen höyryävää taikinaista leipää ja toisella kädellään ahnaasti repien sitä ja tukkien suuhunsa. Leivät uunissa eivät olleet ehtineet vielä oikein kuortuakaan, mutta poika ei joutanut sitä odottamaan; kun silmä wälttyi, sieppasi hän likimäisen leiwän uunin suusta, waikkei ollutkaan paljon muuta kuin kuumettunutta taikinaa.

[–] ”Antakaa pojan mennä rauhassa, ei hän sitä tarpeetta ottanut. Mitä hän ei pyytämällä saanut, otti hän sen oikeutetulla ryöväämisellä”, sanoin ja kyöneleet nousivat silmiini; waimoltani pääsi sywä huokaus.

Kahden wuorokauden perästä tuli tieto, että poika oli kuollut. Paha omatunto jäi meille jäljelle tuon uutisen kuultuamme.¹⁴⁴

Kovat ajat pakottavat sopeuttamaan myös moraalikäsitteet uusiin vallitseviin oloihin. Yksityisomaisuuden lisäksi myös kunnioitus kruunun omaisuutta kohtaan joutuu koetukselle, kuten Reijosen novellissa *Nälkävuonna*:

– ”Niin se on, Perttu parka”, tuumaili Kohisevalainen, ”eikä nyt omassakaan kylässä ala enää kellään olla mitään antamista. Niin se on, jotta kyllä tässä on kärsimistä sinulla, jos meillä muillakin.”

– ”Mutta kyllä sitä karjalainen jaksaa kärsiäkin”, arveli Perttu viskatessaan viimeisen kourallisen pettujauhoja taikinaansa, joka ei paistettuna näyttänyt tulevan millään keinoin koossa pysymään, kun siinä ei ollut suurusta siteiksikään. – Vähän ajan perästä hän vielä lisäsi: ”kun tässä uskaltaisi ottaa ruunun metsästä koskutta ja petäjän kuorta – tahi, jospa saisikin vielä pari kuppaa ruisolkia henkeä kohti, niin eihän sitä puutteesta olisi pitkiin aikoihin puhuttakaan, ja ehkäpä tuo joukkokuntakin ruoan muutteesta siksi kostuisi, jotta todellakin pääsisi johonkin työhön.”¹⁴⁵

Reijosen novelli *Huonona aikana* on puolestaan esimerkki äärimmäisestä rehellisyydestä, sekä siitä miten arvojen joustamattomuus poikkeuksellisina aikoina johtaa tragediaan. Novellissa kunniallisuus asettuu perheenisälle perimmäiseksi hyveeksi, jota edes yleinen nälänhätä horjuta:

[–] ”Menepäs vielä kerran kauppamiehen puheille”, katkaisi vaimo viimein äänettömyyden, ”ja rukoile häneltä lasten tähden armoa.”

[–] ”Ennen kuolen nälkään kuin sen lurjuksen luokse enää lähden”, vastasi Iska ja sekä inho että viha väärästi hänen kasvojansa. Kotveroisen kuluttua hän nousi ylös lausuen:

[–] ”Turhasella on laki puolellaan, mutta wääryyttä hän sen nojassa tekee sittekin, mutta tehkөөn vaan; minun sukuuni ei sittekään saa konnaa ilmestyä; minä luovun kostostani.”¹⁴⁶

¹⁴⁴ Päivärinta 1893, 21.

¹⁴⁵ Reijonen 1900C, 599-600.

¹⁴⁶ Reijonen 1900B, 135-136.

Perheenisän lähdettyä etsimään työtä joutuivat äiti ja lapset lähtemään kerjuulle. Elannokseen lasten on täytynyt turvautua varastamaan ruokaa itselleen. Äiti on hiljaisesti hyväksynyt Pikku-Matin varkaudet, mutta isän on mahdotonta hyväksyä tekoja edes silloin kun toisena vaihtoehtona on nälkäkuolema:

[–] "Ettekö te puoleen kolmatta vuorokauteen ole mitään syöneet, ettekö ole sitte sunnuntain saaneet yhtään einettä?"

[–] "Kyllähän ne pojat tänäpäivänä jo söivät pikku-Matin varastaman vehnäkakun, vaan minä kun en hennonnut heiltä sitä ottaa", vastasi Leena.

[–] "Pikku-Matin varastamanko sinä sanot!" ärjäsi Iska, "ethän toki liene opettanut poikia varastamaan?"

[–] "En juuri ole opettanut, vaan itsellään niillä toki on siksi älyä ollut", vastasi Leena.

[–] "Alussa kieltelin minä heitä siitä vähäisen, kun muistin sinun kauhusi sitä vastaan, vaan sitte keyrin en ole enää kiellellytkään."

[–] "Ja miksikä et?" tiuskasi Iska vapisten joko vihasta tai vilusta.¹⁴⁷

Yhteisön yhteisten normien murtuessa murtuu myös perheenisä, jolla ei ole keinoja käsitellä poikansa siirtymistä kaidalta polulta varkaaksi. Näin yhteisön perimmäiset moraalisisäädökset murenevat ja yhteisön yhteinen symbolijärjestelmä hajoo:

[–] "Silloin näet koetti pikku-Matti syödä heiniä, vaan ei se näkynyt käyvän", tuumaili Leena toisesta, "ja hän vain niistä tuli yhä kipeämmäksi, niin arvelin, joutaa syödä mitä sattuu saamaan."

[–] "Ja olette eläneet varastelemalla", sanoi Iska kamalalla äänellä.

[–] "Enimmäkseenpä varastelemalla", vastasi Leena tyynesti, "milläs sitä muutoin näin huonona aikana tulisi toimeen?"

[–] "Huonona aikana, huonona aikana – huonona aikana todellakin", huusi Iska hirmuisesti, ojensi kätensä taivasta kohti ja lisäsi: "huonona aikana! Herra armahtakoon!"

Samassa tempasi hän pikku-Matin syliinsä, puristi sitä kerran rintaansa vasten, kohotti korkealle yli lumisen käsipuun ja sanomattomalla vimmallalla paiskasi hänet alas kohisevaan syvyyteen. [...]¹⁴⁸

¹⁴⁷ Reijonen 1900B, 139.

¹⁴⁸ Reijonen 1900B, 139-140.

Iska tappaa mieluummin oman poikansa, kuin suostuu hyväksymään rikosta. Varastaminen edes henkensä pitimiksi ei saa Iskalta armoa. Myöhemmin Iska vangitaan ja hän kuolee selliinsä. Reijonen jättää lopullisen moraalisen ratkaisun lukijan tehtäväksi ja toteaa: [...] *Iska oli huonosta ajasta päässyt pois ijäisyyteen, parempaanko, vai pahempaan? Niin, kunpa sen tietäisi.*¹⁴⁹ Reijosen novellin loppuhuipennus on dramaattinen. Liki naturalismia edustavan synkkyytensä novelli irtoaa perinteisimmästä kansakirjallisuuden viitekehystä. Novellissa perheenisän patriarkaalinen rooli perheensä päänä korostuu karmealla tavalla; isä ottaa oikeudekseen päättää kenellä on oikeus elämään. Raoul Palmgren on todennut nälkävuosien yhdeksi merkittäväksi piirteeksi muutoksen ihmisten liikkeessä, joka samalla romahdutti köyhän kansan patriarkaalisen maailmankuvan¹⁵⁰. Reijosen novellin voi tulkita myös tässä viitekehyksessä, eli patriarkaatin romahduksena ja sen seuraamusten kuvauksena. Kirjailijoista Pakkalan teoksessa, jonka pitäisi olla lähimpänä realistista kirjallisuuskäsitelmää, ilmenee vähiten sukupuolten tasa-arvoon liittyviä teemoja.

Miten paikallisten yhteisöjen järjestys säilyi? Agathon Meuman antoi teoksessaan *Nälkävuodet 1860-luvulla* (1892) ymmärtää lainkuuliaisuuden säilyneen nälkävuosien aikana eheänä ja rikkomattomana:

Mutta warmä on, ettei yhtäkään lukkoa tarwinnut lujittaa, ei yhtäkään owea tahi akkunaa tarwinnut teljetä, eikä yhtäkään pistoolia ladata. Isäntäwäki nukkui lewollisesti huoneessaan wieraiden, kaikilta maakunnilta kokoontuneiden joukkojen ympäröimänä. Eiwät osoita meidän rikosluettelomme mitään tawallisesta oloista poikkeawaa. Kuolla osasi Suomen kansa, waan etsiä pelastustansa rikoksilla sitä se ei osannut.¹⁵¹

Toisin kuin Meurman esitti, Antti Häkkisen mukaan rikostilastojen valossa puhuminen nälkävuosien aikaisesta turvattomuudesta on perusteltua. Rikostilastoissakin on kyse ai-noastaan oikeudessa tuomituista rikoksista, sillä usein syytteet jäivät näyttämättä toteen todistajien puuttuessa. Törkeiden rikosten määrä yli kaksinkertaistui nälkävuosien aikana, mutta katastrofin jälkeen tilanne normalisoitui nopeasti. Kuvernöörin valtiovalle toimittamissa raporteissa painotettiin erityisesti väkivaltaisten ryöstöjen, murtojen, varkauk-

¹⁴⁹ Reijonen 1900B, 141.

¹⁵⁰ Ks. Palmgren 1956, 37-38.

¹⁵¹ Meurman 1892, 60.

sien ja väkivallantekojen lisääntymistä. Raporteissa tuli esiin, ettei vähäisempien omaisuusrikosten syyllisiä useinkaan ollut mahdollista tavoittaa. Myös vaeltelevia kerjäläisiä kohtaan tehtiin huomattavan paljon väkivallantekoja. Rikostilastot tuolta ajalta antavat todellisuudessa kaunistellun kuvan rikosten määrästä.¹⁵² Yksi tietolähde asiasta ovat nälkävuosien aikana kirjoitetut kirkonvartija Adam Ivendorffin¹⁵³ päiväkirjamerkinnot. Henkilönä Ivendorffissa on jotain samankaltaista kuin Päivärinnan ja Reijosen hahmoissa. Ivendorffin päiväkirjamerkinnot sopivat Meurmanin näkemystä paremmin yhteen tutkimuskirjallisuuden edustaman tulkinnan kanssa:

Helme kuun loppu puoli [1868]. Niin kuin jo Tammi kuun lu-ussa sanoin, varkaudesta; niin tän kovan ja kalliin ajan tähden on ihmiset ruvennut ihmeellisesti varaasteleenkin, että se vika (niin kuin jo edellisessäkin lu-ussa sanottiin) tahtoo tarttua varsin kunniallisiin ihmisiin, että on monessa kylässä täytynyt ruveta yövahtia pitää, niin kuin Kaupungissa, kukin talo ja, kusta pienemmässä huusollista oli toinen mies, aina vuoronsa yötä vahdissa, käytiin aina kylä päästä päähä, ja joka oli asumuksen tykönä aina huuttiin sitä tuntia mikä kulumassa oli.¹⁵⁴

Yleensä suomalaisessa nälkävuosia koskevassa kansanperinteessä korostuivat kolme seikkaa eli korvikeleipä, kerjäläiset ja köyhäinhuoneet, joista jälkimmäiset ilmaantuivat maaseudulle vasta nälkävuosien aikana.¹⁵⁵ Kaikki kolme mainittua kansanperinteessä ilmenevää seikkaa esiintyvät myös Päivärinnan, Reijosen ja Pakkalan teoksissakin.

3.3. *Liike – Suomessa ja Suomesta*

Pahiten nälkävuosina kärsi tilaton väestönosa, jonka liikenteelliset resurssit olivat minimaaliset. Nämä resurssit käytettiin joko työnhakuun tai kerjuulle lähtemiseen. Liikkeellelähtö oli esiteollisen yhteiskunnan perinteinen ratkaisumalli, jolla pyrittiin helpottamaan elintarvikkeiden puutetta. Nälkä kuitenkin koetteli koko maata eikä ratkaisu tämän vuoksi osoittautunut toimivaksi.¹⁵⁶ Maatalousyhteisöiden ehkä leimaavin piirre on perinteisesti ollut pysyvyys. Nälkävuodet rikkoivat tämän pysyvyyden pakottamalla ihmiset liikkeelle.

¹⁵² Häkkinen 1991D, 186. Ks. myös Häkkinen 1988.

¹⁵³ Adam Ivendorff (1814-1897) piti päiväkirjaa vuodesta 1846 asti aina kuolemaansa saakka. Päiväkirjamerkinnot ovat esimerkki kirjallisuusharrastuksen leviämisestä 1800-luvulla. Kirjallisena dokumenttina ne tarjoavat oheista sitaattia enemmänkin ajankuvaa nälkävuosista. Ks. Ivendorff 2006, 112-124.

¹⁵⁴ Ivendorff 2006, 119.

¹⁵⁵ Häkkinen 1992, 163.

¹⁵⁶ Mauranen 1999, 32.

Kotiseutunsa jättämään joutuneet ihmiset olivat usein pakotettuja elättämään itsensä kerjämällä. Tämä asetti niin kerjäläiset kuin parempiosaisetkin uuteen tilanteeseen, jolloin toiseutta jouduttiin kohtaamaan laajemmassa mittakaavassa kuin ikinä aikaisemmin. Ihmisten liikkuvuudessa tapahtunut muutos mullisti sekä kerjäläisten että heidän vaihtuvan ympäristönsä maailmankuvan. Liikkuvuuden kannalta onkin olennaista kysyä, mikä oli kerjäläislaumojen rooli nälkävuosien historiakuvassa.

Antti Häkkinen on arvioinut noin sadantuhannen kaikkein köyhimmän valinneen kerjäämisen. Aluksi kierreltiin omalla paikkakunnalla ja myöhemmin matkat suuntautuivat kauemmas. Pohjanmaalta virta suuntautui eteläiseen Suomeen, Pohjois-Suomesta ja idästä Venäjälle ja Viipurin lääniin. Usein koko kunnan väestöstä suuri osa lähti vaellukselle. Kansan suussa kerrottiin viimeisten lähtijöiden jälkeen jääneen vain papin pakkaamaan reppuaan. Suuri osa lähtijöistä palasi kuitenkin aikanaan kotiseudulleen takaisin. Tarkkojen vertailujen tekeminen eri selviytymismallien välillä ei ole mahdollista, mutta todennäköisesti ihmiset jotka hakeutuivat ennen sairastumista etelään, selvisivät nälkävuosista vähimmällä.¹⁵⁷ Kyläyhteisöissä tapahtunutta muutosta ihmisten liikkuvuudessa havainnollistaa esimerkiksi Päivärinnan novelli *Yösijan etsijä*. Liikkeellelähtö tapahtui pakosta, ei lähtijän omasta tahdosta, eikä varsinaisesti matkaan passittajienkaan pahansuopuudesta. Seitsemän taloa käsittävässä puhtokunnassa¹⁵⁸ talosta taloon kierrellyt nuori poika saa emännältä komennon lähteä jatkamaan matkaansa:

[–] ”Kyllä sinä Jussi saat nyt jo mennä toiseen taloon yösijaasi hakemaan. ei ole milla omaakaan perhettä elättäisi, sitä vähemmin woi wieraita ruokkia”, sanoi erään talon emäntä kerjäläispojalle.

[...]

Talonwäen käwi sääliksi tuo murheellinen majanmuuttaja ja he kokiwat antaa hänelle ruokaa, mitä heillä annettawissa oli. Kun sitten lähtöhetki tuli, pisti poika itkusilmin kättä emännälle ja kaikille muille, kiitellen ja kostellen heitä kaikesta hywästä. Sitten hän lähti.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Häkkinen 1990, 116.

¹⁵⁸ Puhtokunta merkitsee taloryhmää tai kyläkuntaa. Nykysuomen sanakirja, s.v. 'Puhtokunta'.

¹⁵⁹ Päivärinta 1893, 43.

Päivärinnan tunteellinen kuvaus pyrkii kuitenkin viestimään, että sopu yhteisöissä säilyi vaikka keskinäisessä avunannossa oli tullut raja vastaan. 50 vuotta nälkävuosien jälkeen kerättiin ensimmäisen kerran aihetta koskevaa muistitietoa talteen. Vastaajien kuvailuissa nälkävuodet näyttäytyivät suurina kerjäläisvirtoina, nälkäisinä vaeltavina laumoina ja suurina yövierasjoukkoina. Kerjäläiset jakautuivat kahteen joukkoon, talosta taloon kulkeviin oman pitäjän köyhiin ja varsinaisiin muista seurakunnista tai toiselta puolelta maata tulleisiin ihmisiin. Päivärinnankin kuvaama talosta taloon vaeltelu oli samankaltaista kuin vanha köyhäinhoitojärjestelmä eli ruotuhoito. Erona vanhaan oli, että avuntarvitsijoita oli nälkävuosina enemmän kuin ennen ja heidän kotipaikkansa oli oman pitäjän ulkopuolella. Kerjäläiset alkoivat liikkua kesällä 1867, voimakkaimmillaan kerjäläisvirrat olivat vuoden 1868 keväällä. Vielä saman vuoden keväällä ihmisten kerrottiin liikkuneen runsaasti.¹⁶⁰

Tutkimuskirjallisuus asettuu ristiriitaan Päivärinnan sopuisan näkemyksen kanssa. Nälkävuosien aikana lehdistössä ilmeni paljon kannanottoja kerjäläiskysymyksestä. Pääosin kerjäläisiin suhtauduttiin kriittisesti ja arvostelevasti ja varsinkin kevään 1868 aikana hyvin tuomitsevasti. Kerjäläisiä pidettiin saamattomina, heidän rehellisyytensä kyseenalaistettiin ja heitä saatettiin pitää jopa vaarallisina. Nälkävuosien perimätieto on vastakkainen lehdistön kriittisen näkökulman kanssa. Nälkävuosien perimätiedossa kuvastuu varakkaan väestönosan ajattelumalli¹⁶¹, jonka mukaan suhtautuminen kerjäläisiin oli armeliasta, säälivää ja jopa uhrautuvaa. Tässä suhtautumisessa tapahtui muutos nälkävuosien aikana, sillä vielä syksyllä 1867 syytökset kerjäläisyydestä osoitettiin kunnille, kun taas seuraavana keväänä syytökset kohdistuivat kerjäläisiin itseensä.

Asennoituminen kerjäläisiin näyttää muuttuneen sen mukaisesti oliko kerjääjä oman kylän asukas vai muualta tullut. Oman paikkakunnan sisällä tapahtunut kerjäys oli yleisesti hyväksytty apumuoto. Sekä oman kylän kerjäläisten poislähtemiseen, kuin myös muualta tulleisiin kerjäläisiin suhtauduttiin kriittisesti. Nälkävuosien kipeimmät muistot liittyvät-

¹⁶⁰ Häkkinen 1991B, 153-154.

¹⁶¹ Ks. KUVIO 3.

kin usein toisilta paikkakunnilta tulleisiin kerjäläisiin.¹⁶² Torjuva suhtautuminen ulkopaikkakuntalaisiin on malliesimerkki *Gemeinschaftista* ja sen negatiivisista puolista. Toisaalta jako oman yhteisön ja vieraan yhteisön kerjäläisiin on osoitus yhteisöjen vahvasta halusta pitää huolta omista ja samoin se on osoitus vahvasta yhteisöllisestä identiteetistä. Päivärinnan voi tulkita teoksillaan tasoittelevan yhteisöllisyyden huonoja puolia, jotka tutkimuskirjallisuuden diskurssissa ovat ilmeisiä.

Vuoden 1852 köyhäinhoitoasetuksen mukaisesti ulkokuntalaiset kerjäläiset olisi pitänyt palauttaa takaisin kotikuntiinsa, mitä pyrittiinkin toteuttamaan, mutta palautettuja oli vain murto-osa liikkeellä olevien kokonaismäärästä. Kerjäläisten virran paisuessa ulkokuntalaisten palauttamissääntöä ei kyetty enää noudattamaan. Ruokaa ja yösija oli tarjottava kaikille vaeltajille. Aamulla vanhat kerjäläiset johdateltiin maantielle uusien tullessa tilalle. Pitäjänkokouksissa tehtiin päätöksiä, joissa ohjeistettiin jatkamaan palauttamiskäytäntöä. Päätökset syntyivät todennäköisesti ylempien viranomaisten vaatimuksesta, eikä niitä aina edes pyritty toteuttamaan. Kunnat kokivat luonnollisesti velvollisuudekseen huolehtia ensisijaisesti omista köyhistä, jotka saivatkin taloissa paremman kohtelun kuin tuntemattomat. Tosin viimekädessä auttaminen oli talokohtaista, toisissa taloissa ruokaa tai yösijaa ei annettu kenellekään, toisissa taloissa jaettiin viimeisetkin ruokavarat.¹⁶³

2010-luvun näkökulmasta katsottuna keskustelu kerjäläisten palauttamisesta kuulostaa yllättävänkin tutulta, vaikka nykypäivänä keskustelun mittasuhteet ovatkin pitäjätasolta muuttuneet globaaleiksi. Päivärinnan novelli *Yösijan etsijä* kuvaa nälkävuosien ajan todellisuutta, jossa omistakin köyhistä huolehtiminen on muuttunut mahdottomaksi. Tämän seurauksena Jussin on ollut pakko lähteä taipaleelle toiseen puhtokuntaan. Matkalla Jussin voimat loppuvat ennen kuin hän saavuttaa pitkän taipaleen määränpänsä. Toinen mat-

¹⁶² Häkkinen et al. 1989, 49.

¹⁶³ Häkkinen 1991B, 154-155.

kamies löytää kylmettyneen pojan ja toimittaa hänet läheiseen taloon, missä häntä yritetään turhaan auttaa:

[–] ”En minä jaksanutkaan tätä taiwalta kulkea, minä uuwuin wälillä”, sanoi hän wihdoin kalkkewasti ja niin iloisen näköisenä kuin semmoisista oloista mahdollista oli. Tuntui siltä, että se oli pojan mielestä wälttämätön tapahtuma ja että hän nyt on tehnyt kaikki, mitä hänellä tässä maailmassa tehtävää olikin. Se oli hänen wiimeinen lauselmansa, sillä kohta sen perästä weti hän wiimeisen hengähdyksensä ja meni sinne, missä ei enää wilu eikä nälkä waiwaa. Hämmästyneinä seisoiwat ihmiset kauwan aikaa hänen ympärillään ja kyynelet walahteliwat kaikkein silmistä.¹⁶⁴

Agraariyhteisön yhtenä leimaavimpana piirteenä on yleensä pidetty pysyvyyttä ja muuttumattomuutta. Nälkävuosien muutokset perinteiseen elämänpiiriin on myös nähty pysyviksi, kuten Reijosen novellissa *Huonona aikana*. Mierolle lähtö on tarkoittanut samalla myös pysyvää ja lopullista muutosta: [...] *Nainen lakkasi työstään huohtaen: ”ken kerjäläiselle menee, se kerjäläisenä elää, eikä nyt enää saa edes kahvikuppia surullisen sydämensä lievitykseksi.*”¹⁶⁵ Reijonen konkretisoi *agraari-Gemeinschaftin* riippuvuuden viljelyksistä ja niiden tuottamasta sadosta yksinkertaisesti ja selkeästi. Hallan tuhoaman sadon jälkeen elämisen ehdot ovat lopussa eikä muuta vaihtoehtoa kuin maantielle lähteminen ole enää jäljellä:

Silloin tuli mies takaisin pihamaalle ja kyynelet kiilsivät hänen silmissään, mutta hän ei virkkanut mitään, eikä vaimokaan kotvilleen suutansa avannut. Viimein hän kuitenkin kysäsi:

[–] ”No miltäs näytti?”

[–] ”Kaikki ihan jäässä, kaikki hukassa!” huusi mies hurjasti käsiänsä wäänellen, ikäänkuin olisi yhdellä kertaa tahtonut pudistaa pois kaiken sisällisen tuskansa.¹⁶⁶

Reijosen novelli *Nälkävuonna* kuvaa sen, mitä nälän maantielle pakottamien kulkijoiden elämä pahimmillaan oli. Novelli kuvaa kokonaisen perhekunnan vaellusta tietymättömillä taipaleilla. Katkelma havainnollistaa kulkevien kerjäläisten matkanteon vaatimat ponnistukset, joita varmasti entisestään lisäsi Suuriruhtinaskunnan kehittymätön tieverkosto. Novellissa havainnollistuu mieron tielle astumisen vaikeudet:

¹⁶⁴ Päivärinta 1893, 45.

¹⁶⁵ Reijonen 1900B, 125.

¹⁶⁶ Reijonen 1900B, 125.

”Onneksi” kuoli toki kaksoisista poika ennen mökin myymistä. Kahdeksan pientä oli siis vain Pertulla enää silloin jälellä, kun hänen täytyi asunnostaan avaraan maailmaan lähteä. Apealta-han se tosin tuntui mieli omin käsin tehdystä kodista erotessa, mutta minkäpä sille teki. Ei ollut edes tietoa siitäkään, mihin päin olisi matka ohjattava, mutta summamutikassa lähdettiin kuitenkin kaupunkiin päin pyrkimään. Kuka sen tietää, kuinka kauvas olisi jouduttukaan, jos ei Markkulassa olisi satuttu yhteen suuren ja kummallisen matkueen kanssa.¹⁶⁷

Samainen novelli piirtää kuvan matkanteon vaivalloisuudesta. Suomen suuriruhtinaskunnassa oli 1860-luvun alussa yksi hevonen seitsemää henkeä kohti. Henkilöliikenteen kannalta tämä tarkoitti, että maanteillä riitti jalankulkijoita, samoin kuin kirkkoveneisiinkin riitti väkeä.¹⁶⁸ Aliravitsemus yhdessä tautien kanssa antoivat matkalaisille vielä omatkin vaikeutensa:

Virtana valuu hiki etumaisina kulkevien päältä ja hirmuinen jano alkaa vaivata heitä. Jotkut vielä kulkemaan kykenevistä syövätkin sentähden lunta, mutta se tekee suun niin karvaaksi ja jäsenet niin ihmeen veltoiksi ja raukeiksi. Epätoivo tarttuu jo useimpiinkin heistä. Viimeinen kerta ponnistetaan vielä liikkeelle kaikki voimat, mutta sitte herpoontuu jo sekä sielu että ruumis. Välinpitämättömyys saa mielissä vallan, eikä kärsimyksen tuskaa tunneta enää. Silmäluomet käyvät raskaiksi. Uni tulee ja vuode on pehmyt – niin pehmyt ja mukava. Kylmyys, milt’ei suloisia tunteita herättäen, hiipii läpi luiden ja ydinten. Hetkisen perästä nuo laihat, sisään painuneet posket jo turpoavat ja pullistuvat niin lihaviksi ja täyteläisiksi. Maailma mustuu silmissä ja päätä huimaapi hieman ja sitten on niin hyvä olla.¹⁶⁹

Nälän ja tautien yhteisvaikutus vaikutti kerjäläisvaellusten vuoksi kuolleisuuden maantieteelliseen jakautumiseen. Korkeimman kuolleisuuden alueet muodostavat Suomen kartalle sirpin muotoisen kuvion, joka kulkee Pohjois-Karjalan, Kainuun, Pohjanmaan sisäosien kautta Keski-Suomen ja Ylä-Savon kautta Pirkanmaalle sekä Hämeeseen, päättyen viimein Suomenlahteen. Pohjoisen kerjäläislaumat päättyivät juuri Pirkanmaalle, Hämeeseen ja Suomenlahden alueelle. Kuolema ei niinkään koskettanut Lappia, sillä alueella viljanviljelyllä ei ollut suurta merkitystä, eivätkä kerjäläislaumatkaan kulkeutuneet seudulle.¹⁷⁰ Reijosen kuvaaman perhekunnan vaellus päättyy viimein, kunhan seuraava kyläkunta on saavutettu. Matka on kuitenkin kestänyt liian kauan ja vaatinut uhrinsa. Perheen tytär on menettänyt henkensä ja isä järkensä. Näin Reijonen kirjoittaa auki nälkävuosien harmaata

¹⁶⁷ Reijonen 1900C, 601.

¹⁶⁸ Mauranen 1999, 66.

¹⁶⁹ Reijonen 1900C, 606.

¹⁷⁰ Jutikkala 2003, 512-513.

muistitietoa, eli sellaisia traumaattisia kokemuksia, joita ei voida tavoittaa tilastojen valossa:

Pirtissä irroittivat sitte Tolkeelaiset Annin ruumiin tajuttoman Pertun käsistä ja veivät sen riiehen, kun sitä ensin olivat koettaneet turhaan henkiin virotella. Sillä aikaa olivat jo pojat nukkuneet lämpimässä huoneessa, utta Perttu istui rahilla, äänettömänä tuleen tuijotellen.

Kauvan pojat nukkuivatkin ja vasta seuraavan päivän iltana kykenivät he Tolkeen väelle tekemään selvää matkastansa Keron kankaalla, sillä Pertulta, joka kyllä valvoi, ei enää koskaan saatu kuulla järjellistä sanaa. Häntä oli hoidettava kuin pientä lasta ja niin oli alussa Anttiakin vaalittava.¹⁷¹

Novellissa havainnollistuu myös miten poikkeukselliset tapahtumat saavat myös konkreettisesti sijansa kyläyhteisössä ja sen paikannimistössä: *”Keväällä sitte pystytettiin kankaalle kuusitoista kömpelön näköistä puuristiä, ja siitä päin sanotaankin sitä kangasta aina joko ”Nälkänummeksi” tahi ”Kuudentoista kankaaksi.”*¹⁷² Näin Reijosen kuvauksessa esiintyvä runebergiläinen luonnonestetiikka saa nälkävuosista oman synkän puumerkkinsä.

Nälkävuosien aiheuttama muutos ihmisten liikkuvuudessa ei rajoittunut ainoastaan oman maan sisälle. Anna-Leena Toivonen on valtameren takaista siirtolaisuutta käsittelevässä tutkimuksessaan todennut, että nälkävuosien katastrofi osoitti Etelä-Pohjanmaalla yksipuolisesti maatalouteen turvaavan maakunnan elinkeinoelämän ongelmat ja pakotti näin asukkaat irtautumaan kotiseudustaan ja etsimään toimeentulonsa muualta. Nälkävuodet koettelivat Pohjanmaata ankarasti. Vuosina 1867-1868 nälkä ja taudit koituivat 25 000 ihmisen kohtaloksi. Toivosen tulkinnassa nälkävuosien merkitys laajamittaisen siirtolaisuuden alkupisteenä on niiden vaikutus sielulliseen maaperään; nälkävuodet muokkasivat ihmisten ajatusmaailman otolliseksi ajatukselle lähdöstä valtameren taakse. Tätä todentaa Toivosen mukaan nälkävuosien jälkeisten vuosikymmenien alati kasvanut siirtolaisten määrä.¹⁷³ Nälkävuosien aikana Yhdysvaltojen sisällissodan päättymisestä oli kulunut vain muutama vuosi ja se todennäköisesti yhä vaikutti ehkäisevästi Pohjois-Amerikkaan kohdistuneeseen siirtolaisuuteen. Aineistossani ulkomaille suuntautunutta siirtolaisuutta ei

¹⁷¹ Reijonen 1900C, 607.

¹⁷² Reijonen 1900C, 608.

¹⁷³ Toivonen 1963, 21.

ole ensinkään. Tämä selittyy luultavasti sillä, että siirtolaiset veivät omat muistonsa mukanaan uuteen kotimaahansa, eikä lähtijöiden kertomuksilla ollut näin ollen ollut juurikaan osuutta Suomessa muodostuneeseen nälkävuosien historiakuvaan.

3.4. Kirkko, uskonto ja kuolema

Philippe Ariés on tulkinnut modernin eurooppalaisen ihmisen kieltävän kuoleman. Ariésin mukaan tähän on olemassa kolme eri syytä. Nykyihminen uskoo teknologian mahtiin ja erityisesti moderniin lääketieteeseen, joiden ansiosta kuolema on voitu unohtaa. Toiseksi perinteiset yhteisömuodot ovat hajonneet, eikä yhteisöistään irtautuneilla ihmisillä ole voimavaroja kohdata kuolemaa samalla tavoin kuin aikaisemmin. Kolmanneksi Ariés tulkitsee, että usko pahuuden olemassaoloon väistyi manner-Euroopassa 1700-luvulla, jonka myötä kuolema määriteltiin hyväksi kaunistamalla sitä kristillisin symbolein. Koska 1900-luvun ihminen ei enää ole pystynyt romantisoimaan kuolemaa, on se muuttunut hänelle inhottavaksi ja vastenmieliseksi, minkä johdosta se on kiellettävä, samoin kuin sairaus ja vanhuuskin. Anssi Peräkylä on tulkinnut Ariésin tarkoittavan teemoillaan symbolien hajoamista. Kyläyhteisöissäkin kuolema toki koettiin ulkopuoliseksi voimaksi, mutta yhteisön oli mahdollista kohdata se oman symbolijärjestelmänsä puitteissa. Yhteisöjen hajotessa ja uskontojen merkityksen vähentyessä ei ole löytynyt sellaista symbolijärjestelmää, joka olisi voinut koota piiriinsä koko todellisuuden eli ihmisen, toiminnat sekä erilaiset kokemukset.¹⁷⁴

Nälkävuodet muodostivat *Gemeinschaftien* perinteisille symbolijärjestelmille haasteen. Kuolema muuttui niin yleiseksi, ettei siihen perinteisesti liittyviä rituaaleja ollut mahdollista toteuttaa.¹⁷⁵ Ariésin kuvaama pitkäkestoinen prosessi ei sellaisenaan ole sovellettavissa nälkävuosiin, mutta se auttaa kuitenkin hahmottamaan sitä kriisiä, johon yhteisöllinen tapa kohdata kuolema joutui nälkävuosina, jolloin *Gemeinschaftien* perinteinen pysyvyyden tunne järkkyy. Pysyvyyden lisäksi agraariyhteisön toinen leimaava piirre on uskonnon

¹⁷⁴ Pentikäinen 1990, 197-198.

¹⁷⁵ Maalaisyhteisön kuolemaan liittyvistä kirkollisista käytännöistä ks. esim. Kuuliala 1960, 232-242.

suuri merkitys niin maailmankuvalle kuin yhteisön arkipäivällekin. Luterilainen uskonto on helposti mielletävissä varsinkin suomalaisen 1800-luvun alkupuolen yhteisön tärkeimmäksi yhdistäväksi symbolijärjestelmäksi. Päivärinta havainnollistaa tätä romaanisaa *Kanttilaiset*, sillä edes nälän uuvuttamina eivät köyhäinhoituhuoneen potilaat luovu kirkonmenoistaan:

Lähellä olevasta kirkosta soitettiin juuri aamukelloja. Ryysyinen, kalpea ja horjuva joukko lähti köyhäin talosta sauvoihinsa nojaten huojumaan kirkkoa kohden kuullaksensa elämän, toivon ja lohdutuksen sanoja, sillä oliwathan ne niin monta kertaa ennenkin Wirkistäneet heitä waiwoista ja kärsimyksistä ja lohduttaneet murheessa. Sairaat kun kuuliwat kellojen äänen, paniwat kätensä ristiin ja siunasiwat.

”Hywä Jumala , kuinka suuri luottamuksen woima noilla raukoilla onkaan Jumalaansa”, sanoi kuwernööri, kääntyen samassa akkunaan, salataksensa taasenkin kyyneliään.¹⁷⁶

Nälkävuosien tarkastelussa liki kaikki näkökulmat sivuavat jollain tavalla kuolemaa. Kuolemaan liittyy keskeisesti uskonto, jonka edustajia papit ja kirkkolaitos olivat. Papiston keskuudessa syntyi 1800-luvun puolimaissa ajatus laupeudentyöstä, joka versoisi ihmisen omasta halusta ja kristillisen rakkauden velvoituksesta. Tämän laupeudentyön tuli täydentää valtion ja kunnan toimintaa. Uskottiin, että näin köyhyys olisi mahdollista poistaa. Seurakuntien keskuudessa ajatus köyhyydestä ei ollut uusi. Uutta oli ajatus köyhyyden voittamisesta. Yhden tavan suhtautua köyhyyteen oli antanut Runebergin runo *Saarijärven Paavo*. Runossa luonnon ankaruuden aiheuttama köyhyys joutui taka-alalle ja keskiöön nousivat köyhyyden takaa löytyvät arvot. *Saarijärven Paavossa* kamppailu luontoa vastaan oli sankarillinen taistelu ja tästä samasta näkökulmasta myös nälkävuodet oli mahdollista nähdä kansaa karaisevana kiirastulena, joka osoitti ihannekuvan toteutumisen.¹⁷⁷

Päivärinta lähestyy teoksillaan tätä ihannetta, mutta ehkä nälkävuosien loputtoman lohduton todellisuus on estänyt häntä seuraamasta runebergiläis-topeliaanista ideaalia sellaisena kuin se alkuperäisesti esitettiin. Kuitenkin Päivärinnan töissä on vahva fennomaanikristillinen tendenssi, joka pääosiltaan ei ole tuomitseva, eikä haastava, vaan sovinnollisen toteava. Päivärinnan edustaman diskurssin juuret ovat idealistisessa perinteessä. Juuris-

¹⁷⁶ Päivärinta 1889A, 10.

¹⁷⁷ Soikkanen 1991B, 226.

taan huolimatta se on helppo nähdä lukeneen yliveskalaisen lukkarin näkemyksenä. Tyylillisestä yksioikoisuudesta ja rujoudesta huolimatta Päivärinnan töissä välittyy vastaansanomattoman vahva omakohtainen kokemus, joka on myös tutkimuskirjallisuuden kanssa pääosin yhtenäinen ja siten *tosi* molemmissa kattodiskursseissa.

Päivärinnan novelleissa usko Jumalaan ei kuitenkaan ole kaikkien yhdessä jakama totuus. Tämä tulee ilmi novelleissa *Ilmarin Juuse* ja *Talon wanhus*. Ensimmäisessä perheensä nälälle menettänyt mies tekee itsekin hidasta kuolemaa mökissään naapuruston torppien emäntien vielä auttaessa. Ruoka-avun Juuse ottaa kiitollisena vastaan, mutta emäntien huolen sieluntilasta hän kuittaa uskonsa menettäneenä:

[–]”Tulkoon waan [kuolema], se olisi paljon parempi, sillä olen kowin murrettu ja kalwattu mies”, sanoi Juuse yhtäkaikkisesti.

[–]”Mutta mihinkäs luulisitte joutuwanne, jos kuolema tulisi?” sanoi eukko, jatkaen ikään kuin huolehtien hänen sielunsa tilasta ja wiitaten pitämään siitä huolta.

[–]”Minä en ole mikään kirjanoppinut, mutta sanotaanhan noita olewan kaksikin, jotka ihmisestä kuoleman jälkeen huolen pitävät -Ottakoon nyt kumpi ensin ennättää – minulle ei maistu elämä enää miltään, enkä minä woi wälittää mistään mitään”, sanoi Juuse uupuneena.

Kauhistuen lähtiwät eukot pois.¹⁷⁸

Vaikkei uskonto Päivärinnan teksteissä olekaan kaikille yhteinen, ei kirjailijan oma vakaumus jää epäselväksi. Edellinen katkelma antaa myös esimerkin miten Päivärinta suhtautuu kuolemaan. Päivärinnan edustama idealismi näyttäytyy myös useissa muissakin novelleissa, joissa kuolema kohdataan arvokkaasti, mutta koruttomasti, kuten esimerkiksi novellissa *Kampusu-Mikko*¹⁷⁹. Edellä kuvattu köyhäinhuoneiden lohduttomuus tosin muodostuu säröksi Päivärinnan idealismissa. Särö kuitenkin korjautuu viimeistään novellissa *Ilmarin Juuse*, jossa naapurin eukkoja kauhistuttaneen päähenkilön matka päättyy sopusoinnussa kristillisten arvojen kanssa:

¹⁷⁸ Päivärinta 1893, 52-53.

¹⁷⁹ Ks. Päivärinta 1893, 38,

[...] Hänen rintansa päällä oli awonainen talon ainoa wirsikirja, jota hän näytti oikealla kädellensä painawan rintaansa wasten. Otaksua sopii, että kuin hän tunsi loppunsa lähestywän, hän hän tuon wirsikirjan, saadaksensa sieltä jonkun lohdutuksen sanan.

Tuntui siltä, kuin ei Juuselle olisikaan wiime kamppauksessa ollut aiwan sama, kumpi noista kahdesta hänet ensiksi ennättäisi kuoleman jälkeen haltuunsa ottaa.¹⁸⁰

Nykyisen esteettisen käsityksen mukaisesti tulkittuna Päivärinnan ihanteellisuus tuntuu valheelliselta. Päivärinta kuitenkin itse todisti katastrofin ja hänen teoksensa ovat silminnäkijän todistus aiheesta ja tämä mielessä pitäen nykymaailmalle vieras idealismi voidaan yrityksenä vanhojen haavojen parantamiseksi. Ei ole yllättävää, että lukkarina toimineen Päivärinnan teoksissa esiintyvät vahvat kristilliset painotukset. Tosin kärkkäimmät puheenvuorot Jumalan rangaistuksesta puuttuvat. Novelleissa Päivärinnan kristillisyyden on tuomitsevan sijaan lohduttavaa. Kuolema ei ole seuraus pahoista töistä tai huonosta elämästä, pikemminkin se on hiljaisesti annettu uhri. Kuolemaan johtaneet syyt ovat usein Päivärinnan kuvauksessa sallimuksen kädessä, mutta Kanttilaisten äidin ja lasten kohtalo muodostaa poikkeuksen. Kanttilaisten kohdalla isän säälimättömyys ja viinanhimo on pakottanut äidin lapsineen hakemaan turvaa kodin ulkopuolelta, mutta matka muiden ihmisten pariin on liian pitkä ja voimat hiipuvat:

Hitaasti käwi heikoin ja nälästä nääntymäisillään olewien matka. Lapset olisiwat woineet kiiremmästäkin kulkea, waan äidin woimat eiwät sitä sallineet. Tien warsilla olewilla sulilla mätäillä lewähdeltiin ehtimiseen, että woitaisiin ja jaksettaisiin taasenkin mennä palanen matkaa eteenpäin. Äiti oli kotoa lähteissä ottanut matkaewäiksi suolanrakeita; niitä hän imeskeli lewähdellessään, päiwitellen woimattomuuttansa ja sydän-alaansa.¹⁸¹

[...]

Miehet tuliwat. He koettiin nostaa uupuneen ylös, mutta hän oli kankea kuin puu. – Niin ... Kalwaawa ja hiukailewa nälkäkuolen kauhea enkeli oli ennättänyt ennen heitä.

Surumielin nostiwat miehet kangistuneen ruumiin rekeensä ja peittiwät sen siihen. Tytön asetiwat he istualleen äitinsä wiereen peitettyinä.¹⁸²

Nälänhädänkin oloissa Kanttilan emännän kuolema on poikkeuksellinen, sillä sen taustatekijänä on isännän kelvottomuus. Tästä syystä emännän kuolema herättää kertomuksen yhteisössä muita tragedioita enemmän huomiota ja hautajaisiin osallistuu väkeä sankoin

¹⁸⁰ Päivärinta 1893, 53.

¹⁸¹ Päivärinta 1889A, 21.

¹⁸² Päivärinta 1889A, 23.

joukoin. Tutkimuskirjallisuus kuitenkin luo tähän idylliin särön, sillä nälkävuosien perimätieto kertoo, etteivät kaikki nälkään kuolleet saaneet hautaa kirkkomaasta. Ainakin Nousiaisissa, Suonenjoella, Oitissa sekä Jalasjärvellä on kerrottu kerjäläisten saaneen viimeisen sijansa savimäestä, hiekkakummulta tai pellonreunasta.¹⁸³ Päivärinnan teoksessa Kanttilan emännän hautajaiset muodostuvat yhteisön oman moraalisen järjestelmän symboliksi:

Seuraawana pyhänä haudattiin Kanttilan emäntä muiden nälkää ja nälästä syntyneeseen tautiin kuoleitten kanssa. S-n hautausmaalla oli silloin paljon wäkeä, sillä tieto tuosta kowasta kuolemasta oli lewinnyt ympäri pitäjstä. Paljon oli ympärillä kurjuutta ja wiheliäisyyttä, paljon sentähden kuolleita ruumiittaa haudattawana, mutta ei kenenkään kowa kohtalo herättänyt semmoista huomiota kuin Kanttilan emännän, sillä olipa selwille saatu, että suurimpana syynä tähän ajattomaan kuolemaan oli miehensä – oman elämänkumppaninsa kylmyys, tyllyys ja – wiinan himo. [...]¹⁸⁴

Romaanissa isäntä vei ruoka-apuna annetut vähät viljat viinaksi poltettaviksi. Päivärinta alleviivaa voimakkaasti alkoholin turmiollista vaikutusta. Tähän Päivärinnalla oli vahva motiivi, sillä hän tunsu alkoholin tuottamat ongelmat sekä ympäristössään, että omakoh-
taisesti¹⁸⁵. Viinan kotipoltt-oikeus oli lakkautettu vuonna 1866. Vaihdelleiden ja keskenään ristiriitaisten määräysten vuoksi kansanmoraali ei kuitenkaan ymmärtänyt viinan-
keittämistä varsinaiseksi rikkomukseksi.¹⁸⁶ Tosin kielto kyllä tunnettiin yleisesti, kuten tuolta ajalta peräisin oleva arkkiviisu kertoo:

Vuonna kuusikymmentäkuus
tuli Suomeen laki uus,
viinaa kiellettiin keittämästä,
juomapäiviä viettämästä.¹⁸⁷

¹⁸³ Häkkinen et al. 1989, 49.

¹⁸⁴ Päivärinta 1889A, 24.

¹⁸⁵ Ks. Havu 1921, 183.

¹⁸⁶ Vuorela 1977, 284.

¹⁸⁷ Vuorela 1977, 285.

Lähimmäksi Päivärinnan edustamaa historiakuvaa Reijonen asettuu novellissaan *Lohdutus*. Maamiehen työ saa lopullisen siunauksensa Jumalalta ja näin ollen myös hyvät tai huonot sadot ovat viime kädessä riippumattomia ihmisen omista toimista. Tämä havainnollistuu Reijosen novellissa, missä Herra säätää sen saapuuko pelloille halla:

Petäjän kuorta pureskellen oli Pekka kumminkin saanut perheensä eheänä yli ankaran talven, ja kauniisti vihoitti hänen isohko ruishuhtansa Keinuvaaran päivärinteellä. Asian tuntijat arvelivat tuosta huuhdasta lähtevän vähintäänkin viisitoista tynnöriä viljaa, "jos vaan hallalta säästyy"; – niin hyvin oli Herra sinä vuonna siunannut Pekan työn.¹⁸⁸

Samassa novellissa Reijonen kuvaa myös aikaisemmin mainittua ihannetta papiston merkittävästä roolista hädänalaisten auttajana. Pastorin anteliaisuus on suurempaa kuin mitä Perttu pyytää. Näin Reijonen, joka oli itse kirkonmies, todentaa ja vahvistaa tutkimuskirjallisuudestakin löytyvää diskurssia papiston roolista hätääkärsivien auttajana:

Varsin mielellään pastori antoikin Pekalle viisi leiviskää jauhoja, vaikkei hän niin paljoa pyytänytäkään; sillä Pekka oli tunnettu ahkeraksi ja rehelliseksi mieheksi. Tyytyväisenä hän nyt kantoiin jauhosäkkiä kotiansa kohden, tuumaillen matkalla itsekseen, että hän kyllä, "jos Jumala suo", ennättää Pertun päiväksi puida rukiinsa ja saada velkansa suoritetuksi, niinkuin puhe oli ollut; "ja sitte sitä taas saa olla huolettomana, kun on velaton mies", lisäsi hän puoliääneen.¹⁸⁹

Realismin ja romantiikan väliä kulkeva Reijonen todentaa topeliaanis-runebergiläistä diskurssia puhtaimmillaan juuri samaisessa novellissa. Torppari Pekka Kilpeläinen menettää nälälle ja taudille vaimonsa, mutta löytää menetykselleen lohdutuksen omatekoisella uskontulkinnallaan:

Silloin huokasi hän syvään ja kolkosti puhkesi lausumaan: "oi hauta, mikset minuakin kohtuusi sulkenut?"

Tähän heräsi isänsä sylissä levännyt pieni Annikin ja pudotti kädestään äitivainajaltaan perimänsä rintakoristeen, jossa oli ne kolme kirjainta I.H.S. ja jota Anni ei millään muotoa ollut suosunut kotiin jättämään. Pekka otti koristeen maasta ylös, ja silloin yht'äkkiä kirkastuivat hänen kasvonsa. Huoli haihtui ja melkeinpä iloisena hän jätti haudan tietäen nyt, ettei tuo pimeä hauta kätkenytäkään hänen rakkaitaan, vaan ne nyt olivat oikeassa kodossaan, paremmassa maassa.

[...] sillä nuo äänettömät kirjaimet I.H.S., joilla tarkoitetaan: *Jesus hominum salvator*¹⁹⁰, olivat häntä lohduttaneet. Usein oli hän ennenkin koettanut niiden merkitystä selittää, vaan aina turhaan.

¹⁸⁸ Reijonen 1900A, 16.

¹⁸⁹ Reijonen 1900A, 17.

¹⁹⁰ *IHS* eli latinaksi *Jesus Hominum Salvator* tarkoittaa *Jeesus, Ihmisten Pelastaja*.

Nyt hän päätti niiden merkitsevän: *Jeesushan heidät sai*, ja jotakin sinne päin ne todella merkinnevätkin.¹⁹¹

Novellissa yhdistyy kansankuvaajan lämmin suhde tavalliseen kansaan ja se on osittain ristiriidassa Reijosen paikoitellen edustaman realismin diskurssin kanssa. Kirjailijoiden suhde uskuntoon ja kuolemaan on arkisen ylevää ja lähes pragmaattista. Se ei edusta Meurmanin tai Topeliuksen tapaista ylevyyttä, jossa Henrik Forsberg on tulkinnut nälkäkuoleman nousseen liki kansallishyveeksi¹⁹². Kuolemaan liittyvä tematiikka on läheisesti läsnä kaikilla kirjailijoilla. Uskuntoon liittyvät teemat toistuvat muilla, paitsi Pakkalalla, joka ei varsinaisesti asetu uskontoa vastaan, muttei myöskään tuo asiaa esiin millään tavoin. Uskonnon poisjättäminen voidaan jo sinällään tulkita kannanotoksi. Kuolemaa Pakkala käsittelee pragmaattisesti, vailla Päivärinnan ja Reijosen ylevää idealismia:

Täällä [köyhäinhuoneessa] muutamassa sängyssä nukkui äskeinen pöytäkumppanini, hän oli nukahtanut – iäksi. Tekipä siellä muuan toinenkin eukko juuri loppua, waan ei se tuntunut minusta niin oudolta kuin tuo äskeisen eukon kuolema. Ei ollut siitä kuin parisen tuntia aikaa kun hän kiitteli sukulaistalon rouvaa siitä, että hän oli pelastanut hänet kuolemasta nälkään!¹⁹³

Siinä missä muut kirjailijat tarkastelevat kuolemaa pääasiassa uskonnollisesta näkökulmasta, on Pakkalan näkökulma vailla hengellistä viitekehystä; kuolema oli tapahtunut ja sen aiheuttaja oli nälkä. Välittömästi nälkävuosien jälkeen vuonna 1869 vahvistettiin kirkkolaki, joka toisaalta vähensi valtion valtaa kirkon asioihin. Toisaalta lain myötä myös maallikoille avautui mahdollisuus vaikuttaa kirkollisiin asioihin kirkon omassa edustuslaitoksessa eli kirkolliskokouksessa. Säädettyyn kirkkolakiin sisältyi uskonnonvapauden periaate, joka tosin poliittisista syistä lykkäytyi muutamalla vuosikymmenellä. Vuodesta 1889 alkaen oli mahdollista erota luterilaisesta kirkosta ja perustaa vapaakirkollisia seurakuntia. Tosin vain harvat käyttivät tätä oikeutta, sillä pietistien ja papiston yhteistyön sekä uuden kirkkolain myötä Suomen valtionkirkko oli muuttunut kansankirkoksi.¹⁹⁴

¹⁹¹ Reijonen 1900A, 20-21.

¹⁹² Ks. Forsberg 2011.

¹⁹³ Pakkala 1885, 48-49.

¹⁹⁴ Jutikkala & Pirinen 2002, 298.

Suomen kirkkojärjestelmän sekularisaatio, josta 1869 vahvistettu kirkkolaki on osoituksena, havainnollistaa sitä muutosprosessia joka antaa leimansa koko 1860-luvulle. Aineistossa sekularisaatio ei kuitenkaan kohoa merkittäväksi tekijäksi muiden kuin Pakkalan kohdalla. Tosin Pakkalan kohdalla on huomioitava, että hänen esikoisteoksensa kirjaversiosta kustantaja Werner Söderström poistatti teoksiin sutkautuksina lisätyt raamatunlauseet¹⁹⁵. On mahdotonta kuvitella, että Päivärinta tai Reijonen olisi käyttänyt vastaavaa tehokeinoa. Sutkautusten poistamisenkin jälkeen Pakkalan teokseen jäi jäljelle realismille ja myöhemmälle naturalismille ominainen viileä suhtautuminen uskontoon.

¹⁹⁵ Virtanen 1933, 45.

IV YHTEISKUNTA

Ferdinand Tönniesin luokittelussa yhteiskunnan eli *Gesellschaftin* elämänpiiriin kuuluvat käsitteet suurkaupunki, kansakunta, valtio ja maailma. Tönniesin mukaan yhteiskunnan leimaa-antava piirre keskinäisessä vuorovaikutuksessa on paikallisen ylittävä yhteenkietoutuminen ja kompleksisuus. Tönniesin määritelmässä yhteiskunnassa normit ja kontrolli tapahtuvat konventioiden eli lakien ja yleisen mielipiteen kautta.¹⁹⁶ Nälkävuodet merkitsivät paikallisyhteisöille murroskautta, mutta esimerkiksi Osmo Jussilan tulkinnassa 1860-luku merkitsi myös yhteiskunnan poliittisen murroksen alkua. Tätä poliittista murrosta Jussila nimittää valtiollisen separatismien kaudeksi.¹⁹⁷ Yhteiskunnan rooli korostui nälkävuosien kriisissä ja olennaiseksi nousi kysymys mitkä vuorovaikutteiset velvollisuudet sitovat valtion ja kansalaiset yhteen. Pyrin ennen kaikkea vastaamaan kysymyseen millaisia näkemyksiä aineistossa esiintyy yhteiskunnan auttamistoimista.

4.1. Yhteiskuntaluokat

Esiteollisen ajan jälkipuoliskolla ammatti muokkasi oleellisesti henkilön persoonallista sekä sosiaalista identiteettiä. Ammatti ei ollut vain työtä, vaan se sisälsi myös yksilön arvot, ammatillisen roolin sekä määrittäi sosiaalista ja yhteiskunnallista asemaa.¹⁹⁸ Työn merkitykseen on vaikuttanut suuresti Karl Marxin tulkinta yhteiskuntaluokan käsitteestä. Kaikkia monimutkaisia yhteiskuntia luonnehtii jonkinasteinen rakenteellinen sosiaalinen eriarvoisuus. Nykyaikaiseen luokan käsitteeseen yhdistyy erottamattomasti ajatus kapitalistisesta teollistumisesta. Kapitalismin kehitykseen liittyi olennaisesti kahden suuren luokan syntyminen, jotka Karl Marx ja Friedrich Engels identifioivat töissään. Marxilaisessa tulkinnassa porvaristo omistaa tai kontrolloi pääomaa ja tuotantovälineitä. Työväenluokka tai proletariaatti joilla ei ole pääomaa tai mahdollisuutta kontrolloida tuotantovälineitä on pakotettu myymään omaa työtään selviytyäkseen. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, että teolli-

¹⁹⁶ Ks. KUVIO 2.

¹⁹⁷ Ks. Jussila 2004, 17-19.

¹⁹⁸ Uotila 2006, 117.

nen kapitalismi olisi koskaan tarkoittanut vain kahteen luokkaan jakautunut yhteiskunta, vaan yhteiskunnassa on aina läsnä useita erilaisia ryhmittymiä. Olennaista marxilaisessa tulkinnassa on työn määräävyys ja merkitys niin luokka identiteetin kuin tietoisuudenkin keskinäisenä tekijänä. Marxin lisäksi luokan käsitteeseen on suuresti vaikuttanut Max Weber, jonka tulkinta luokasta korostaa ennen kaikkea talouden merkitystä luokan käsitteelle.¹⁹⁹

Pekka Haatanen ja Viljo Rasilan tutkimukset²⁰⁰ osoittavat, että suomalainen yhteiskunta oli luokkarakenteeltaan vakavissa ongelmassa nälkävuosien aikana. Tilatonta väestöä oli yksinkertaisesti liikaa toimeentulomahdollisuuksiin nähden. On helppo tehdä johtopäätös, että tämä väestönosa joutui myös nälkävuosina kantamaan raskaimman taakan. Marja Jalava onkin tulkinnut, että Suomi oli nälkävuosina jakaantunut kahtia. Arkipäivän tasolla kurjuus ei välttämättä koskettanut helsinkiläistä säätyläistöä enempää, kuin kehitysmaiden hätä nykypäivänä koskettaa suomalaisia.²⁰¹ Tätä taustaa vasten on pääteltävä, että myös myöhemmin nälkävuosille rakentunut merkitys rakentui eri sosiaaliluokissa erilaisiksi. Nälkävuodet jättivät jälkeen epäluottamuksen juovan köyhimmän väestön ja paikallisten isäntien välille. Hyvätkin aikomukset saatettiin ymmärtää kielteisinä, sillä ajateltiin kun aiemminkin oli ollut nälkävuosia ei avun järjestäminen nytkään voinut olla mahdollista.²⁰²

Viljo Rasila on todennut, että perinteisen maatalouden kausi päättyi Suomessa kutakuinkin vuonna 1865 eli juuri nälkävuosien kynnyksellä. Tuolloin koko maan väestöstä neljä viidestä sai toimeentulonsa maatalouden kautta ja kaupunkiväestön osuus oli virallisten tietojen mukaan 6.7% eli 120 932 henkeä. Vuonna 1865 suomalainen yhteiskunta oli vielä aidosti säätyjakoinen. Aateliin, eli johtavaan valtiopäiväsäätyyn kuului ainoastaan 0.2%

¹⁹⁹ *The Cambridge Dictionary of Sociology*, s.v. 'Social Class'.

²⁰⁰ Ks. Haatanen 1968, 1-2; Rasila 1961, 73-74; Rasila 1970, 11-12.

²⁰¹ Jalava 2006, 306.

²⁰² Häkkinen 1991E, 203. Aikalaisista valtiiovallan antamaa apua kritisoi voimakkaasti esimerkiksi Agathon Meurman. Ks. 'Nyt ja ennen', Agathon Meurman, *Kirjallinen Kuukauslehti* 1868: 6.

(2827 henkeä) väestöstä. Pappissääty eli papisto ja opettajisto perheineen muodosti väestöstä 0.4% (6931 henkeä), porvarissääty 1.2% (20 833 henkeä) ja talonpoikaissääty 33.8% (694 000 henkeä) koko väestöstä. Muut eli 64% olivat säätyjaon ulkopuolella. Maan koko väestö oli tuolloin 1 803 000 henkeä. Säätyedustusta vaille jääneet suurimmat ryhmät muodostuivat vuokraviljelijöistä sekä maatalouden työväestöstä. Mikäli koko väestöä ajatellaan luokkayhteiskuntana, niin yläluokka muodostui selkeästi säätyläisistä, kaupunkien porvareista, maaseudun suurtilallisista, ylemmän keskiluokan talollisista sekä itsenäisen kaupan ja teollisuuden harjoittajista. Keskiluokka muodostui käsityöläisistä, pienemmän tilan omistajista, lampuodeista ja torppareista. Varsinainen alaluokan muodostivat eri alojen työväki ja pohjakerroksen epävakaaan toimeentulon varassa olevat tai kokonaan muiden huollettavana olevat väestöryhmät.²⁰³ Eino Jutikkalan mukaan 1830-luvun katovuodet vahvistivat esivaltakeskeisen sääty-yhteiskunnan ideologiaa, joka murskaantui 1860-luvulla koettujen katojen myötä.²⁰⁴

Säätyläisyhteiskunnan tarkka ihmisten välinen arvojärjestys heijastuu vahvimmin Pakkalan romaanista *Lapsuuteni muistoja*. Nälänhätä pakottaa puutetta kärsivät murtamaan sääty-yhteiskunnan normistoa. Pakkalan kertojahahmo ei kohtaa sukulaistalossa pyynnöilleen suopeutta, vaan pikemminkin ihmetystä ja paheksuntaa kerjäämisestä aiheuttamasta häpeästä:

– Minkä tähden kulet sinä kerjuulla? kysyi hän jotenkin tuimalla äänellä.

Äyskis! Mitä vastata? Yhtä ja toista pyöri aivoissani, waan en älynnyt, mistä alkaa.

–Katso, mitä likaa olet tuonut matolle! sanoi hän ja wiittasi jalkoihini.

Minä sen jo tiesin, senpä tähden en katsonutkaan. Waan silloin rouwa painoi minua päätä ja lausui: tuossa!

Minä häpesin ja seisoin kuin wahinko loukossa.

²⁰³ Rasila 2003, 451-452.

²⁰⁴ Jutikkala 2003, 513.

– Sinä et saa kuleksia kerjuulla! Etkö ymmärrä, että se on synti ja suuri häpeä? Jatkoivat rouva yhä ankarammalla äänellä.²⁰⁵

Yhteiskunnan arvojärjestyksen kriittinen kuvaus ja sijoittaa Pakkalan romaanin vahvasti realismin-diskurssin piiriin. Teos sisältää lukuisia kohtauksia, joissa eri yhteiskuntaluokkien välinen ristiriita näyttäytyy. Osin tämä tapahtuu hyvinkin kärjistetysti, kuten esimerkiksi kohtauksessa jossa Pakkala kuvaa Vanha-Aatamia, kerjäläisukkoa, joka ei kuitenkaan hyväksy omaa kurjuuttaan tai asemaansa yhteiskunnan arvojärjestelmän pohjalla:

[...] Tämä Wanha Aatami oli omituinen näöltään ja luonnoltaan. Wanhanpuoleinen mies, puujalka, oikeassa kädessä sauva, vasemmassa kannun wetoinen lakkinen törppö nuorasankoinen. Pukunaan oli nahkahousut, wanha repaleinen turkki, lakinreuhka päässä. Kaswonsa samoin kuin vaatteensakin, oliwat aina liikaiset ja likakerroksen peitteenä oli useimmiten walkoinen kuori jauhosta. Hän näet ei niin isosti kerjälllyt – ani harwoin käwi talossa pyytämässä leipää – waan hän kuleksi myllyissä kokoilemassa jauhonpölyjä, joita hän käytti ruoakseen, ja näillä retkillä sai hän vaatteensa ja kaswonsa jauhoon, huomioltaan oli hän äkeä ja kiukkuinen. Usein tapahtui, että ohitsensa kulkewa herra tahi rouwa sai osakseen häneltä aika karkeitä haukkumasanoja. »Rikkaista», »wiisaista herroista» ja heidän »metkuistansa» puheli hän heille purkaen katkeruutta ja pilkkaa uhkuwia sanoja.[...]²⁰⁶

Vanha-Aatamin kautta Pakkala hahmottaa yhteiskunnan rakenteellista viallisuutta, joka oli jo olemassa ennen varsinaisia nälkävuosiakin. Yhteiskunnan todellinen ongelma on ristiriita pääomasta, mikä osaltaan ilmentää Euroopassa puhaltaneita uusia tuulia ja aatteita, joista sosialismi oli yksi vahvimista. Kauppias Ursinin²⁰⁷ kautta Pakkala havainnollistaa ristiriitaa, jossa toisten onnettomuus koituu toisten onneksi:

[Ohikulkija:] - Kyllä nyt taisi tawata meitä kowa aika.

– ”Taitamattakin”, wastasi kiwenlatoja. – ”Kyllä joutaa monelta hampaat naulaan tulewaksi talwea!”

– ”Kyllä se niin on. Sanotaanpa että kowa kaikkiin koskee, waan Ursinpa kuuluu hykerrelleen kämmeniään hywillä mielin ja kehuneen, että markkoja on satanut hänelle wiime yönä, kun kuuli kuuraa olleen”, kertoi mies.

– ”Kai hän tänä wuonna rikastuukin elonkaupallaan”, lausui kiwenlatoja työtä tehdessään yhtäläiseen.²⁰⁸

²⁰⁵ Pakkala 1885, 9. N. P. Virtanen on pyrkinyt osoittamaan teoksen kerjuumatkan todella tapahtuneen Pakkalan lapsuudessa. Ks. Virtanen 1933, 33-35.

²⁰⁶ Pakkala 1885, 40-41.

²⁰⁷ On täysin oma kysymyksensä, miksi Pakkala valitsi teoksensa antagonistiksi Ursin nimisen kauppiaan, sillä af Ursin oli jo tuolloin tunnettu suomalainen aatelissuku.

²⁰⁸ Pakkala 1885, 44.

[...]

Joku wiikko myöhemmin oli taas kova hallayö, joka korjasi loput wiljasta, missä sitä oli vielä säilynyt tähän saakka. Waan pian tämän jälkeen oli Ursinin talossa komiat kemut. Ne oliwat muka »ensimmäiset pidot» nuorelle rouwalleen »omassa kodissaan». Hämmästyttävässä komeudessa ja yksilöllisyydessä siellä kaupungin ylhäisö nautti iloa ja huwitusta. Waan kadulla kulki ihmisiä, jotka kantoiwat kotiinsa wasullisia jäkälää, muonawaraa talwen waraksi. Alhaiso warastausi näin taisteluun nälkäkuolemaa vastaan.²⁰⁹

Lapsuuteni muistoja on oikeastaan kaksiosainen teos, joka jakautuu nälkävuosikuvauksiin ja niiden jälkeiseen aikaan. Kauppias Ursinin elämään eivät nälkävuosien kaltaiset laaja-alaiset kriisit tuo muutoksia huonompaan. Nälkävuosien aikana Ahon mökin asukkaat ovat menehtyneet ja tila siirtynyt Ursinin hallintaan. Kohtauksen voi nähdä Pakkalan kriittikkinä nälkävuosien keinottelua kohtaan:

Matkamme kulki Ursinin maatilän ohitse. Missä ennen Ahon mökki pienine wiljawainioineen sijaisi, siinä kohosi kohti korkeuksia uhkea huwila, jonka ympärillä rehotti kaunis puutarha. Siellä sannoitettu tie wei petäjikköön, muutaman suuren kiwen luo – saman kiwen, jonka kupeella Aho wainaja wietti kerran yönsä mieli waipuneena katkeraan suruun. Kiwen ympäristö oli kaunistettu kaikella mahdollisella tawalla. Metsä, mikä luonnostaan oli kaunis, oli siiwottu, komeita pöytiä ja istuimia asetettu kiwen ympärille ja kiwen päällekin, jonka päällystä oli laatta – Palweluswäkeä liikkui kartanolla ja kaikilla näytti olewan sanomattoman kiire. Niin siellä walmistettiin pitoja. Ursin oli saanut »komesrootiksi» nimityksen ja sen johdosta piti hän nyt komeat pidot.²¹⁰

Täysin oman näkökulmansa yhteiskunnan eriarvoisuuteen tuo kerjäläispoikien myöhemmät vaiheet. Yhteiskunta on sitten nälkävuosien harpannut askeleen eteenpäin ja kaksi kolmesta kerjäläispojasta on valmistumassa ylioppilaaksi. Kolmas, Antti, koki puolestaan lyhyen menestyksen kauppias Ursinin siipien suojassa, mutta on sittemmin vajonnut yhteiskunnan pohjalle:

[Antti:] – Ylioppilaita entisistä kerjuutowereistani! lausui hän mietiskellen.

– Niin, ken kulkee lankaa myöten, kerran keksii keränkin! wirkkoi Jaakko.

– Oikein puheltu ja wiisaasti haasteltu. Minäkin olen kulkenut lankaa myöten ja olen keksinyt kerän. Minä olen nyt patajuoppo, joksi olen oppinut maistelemalla herrain sampanjalasin pohjia ja ollessani Ursinin puotipoikana. Nyt minä olen kurja kelwotoin! - Antti waipui surumielisyyteen, waan hetkisen perästä hän taas lausui: te menette oikialle, minä menen wasemmalle - hyvästi siis!²¹¹

²⁰⁹ Pakkala 1885, 46.

²¹⁰ Pakkala 1885, 65.

²¹¹ Pakkala 1885, 72-73.

Kahden entisen kerjäläisen kohoaminen ylioppilaaksi on merkkitapaus ja Pakkala on halunnut tällä korostaa koulutuksen merkitystä sekä nälkävuosien jälkeistä rivakkaa yhteiskunnallista kehitystä. Pakkalan tavoin Reijonen on kuvannut novellissa *Nälkävuonna* 1860-luvun yhteiskunnallista epätasa-arvoa. Reijosen kuvauksessa kysymys on velkojan ja velallisen välisestä konfliktista, jossa kirjoittajan sympatiat ovat selkeästi velallisen puolella. Novelli poikkeaa Reijosen omasta usein sovinnollisuuteen taipuvaisesta tyylistä ja tuo esiin vankkoja realistisia elementtejä:

Uutta huolta tuli niistä niin isälle kuin äidillekin. Katvelan Matin hevostalulla käytti Perttu itse pieniänsä kasteella ja pistäytyisi sillä tiellä puodissakin – pitkistä ajoista. Siellä sai hän kuulla mökkinsä jo olevan kuulutetun huutokaupalla myytäväksi. Korpelan Heikillä oli näet vanha tuomio Pertun päälle. Sen oli nyt Heikki hätäpäissään parista jauhaleiviskästä siirtynyt kirkonkylän opporikkaaksi sanotulle kauppiaille. Siellä taas ei ollut aikaa yhtään saatavaansa odottaa, vaan täytyi joko paikalla saada rahat, sataviisikymmentä markkaa korkoineen, tahi myyttää mökki, ”kosk’ei kuulu muutakaan irtainta sanan sijaksi olevan.”

Kyllähän Perttu pyysi ja rukoili armoa, mutta ei voinut rahaksi muuttua, eikä toinenkaan odottaa, kun muutoin olisi ”konkurssi aivan oven edessä.” Ei kelvannut edes rahan vastineeksi kauppiaille sekään, vaikka Perttu lopulta ilmoitti irtaimistukseen yhdeksän lastansa ja kehoitti kauppiaan niitä omiksensa ottamaan.²¹²

Verrattuna Pakkalaan tai Reijoseen muodostaa Pietari Päivärinta poikkeuksen. Päivärinnan teksteissä ei ole juurikaan löydettävissä yhteiskuntaluokkien välistä vastakkaisuutta. Päivärinnalle yhteiskunnan monialaisuus kaventuu kahteen käsitteeseen, eli esivaltaan ja kansaan, joista jälkimmäinen on jakamaton ja yhtenäinen. Esivalta eli valtio puolestaan on etäinen, mutta silti korostetusti olemassa oleva taustatekijä. Tältä osin Päivärinnan voi tulkita oman sukupolvensa vanhasuomalaisen diskurssin tuottajaksi ja ylläpitäjäksi. Vanhan fennomanian kansakuva poikkesi sääty-yhteiskunnan kansakuvasta, jonka mukaan rahvas oli laiskaa sekä tyhmää. Nälkävuosina yleistyneen suomalaisuusliikkeen kuva kansasta mielsi sen ahkeraksi ja vähään tyytyväksi²¹³. Pietari Päivärinnan kuva kansasta vastasi todennäköisesti edellä esitettyä suomalaisuusliikkeen näkemystä. Ilmari Havu on tulkinnut, että Päivärinnassa eli syvä epäluulo ylhäisiä ja korkeita herroja kohtaan. Ylivojojensa elä-

²¹² Reijonen 1900C, 601.

²¹³ Soikkanen 1988, 107.

vän maalaisriikkaan tai vetelehtivän ja huonotapaisen herrasmiehen vastakohtaksi Päivärinta korotti *turmeltumattoman pikkueläjän nimettömässä ja sanattomassa sankaruudessaan*.²¹⁴

Nälkävuosikuvauksissaankin Päivärinta osoittautuu puhtasveriseksi kansakirjailijaksi, jossa ei ilmene samankaltaista ristiriitaisuutta tai monitulkintaisuutta kuten Pakkalan tai Reijosen kohdalla. Sen sijaan Ilmari Havun mainitsema epäluulo *herroja* kohtaan saa merkittävää sijaa Päivärinnan nälkävuosikuvauksissa. Tönniesin käsitteiden kautta tulkittuna Päivärinnalle *Gesellschaft* koostuu lukuisista pienistä *Gemeinschaften*, jotka yhdessä muodostavat valtion. Yhteiskunta ei siis ole olemassa ilman yhteisöjään eli kansaa. Yhteenve-tona aineistossa esiintyneestä luokan käsitteestä voidaan todeta, että Pakkala pyrki tuomaan esiin yhteiskunnan sisäistä eriarvoisuutta ja Päivärinta pikemminkin vältteli yhteiskunnan sisäisten ristiriitojen olemassaoloa ja keskittyi lähes hegeliläisessä hengessä yhte-näisen kansan ja valtion kuvaamiseen.

4.2. Suhtautuminen esivaltaan

Nälkävuosiin ei liittynyt kapinointia tai protestiliikkeitä, mikäli vertailukohteena pidetään Euroopan muiden maiden vastaavia kokemuksia. Suomessa vallinnutta poliittista järjestelmää ei nälkävuosina asetettu kyseenalaiseksi valtiollisella tai paikallisellakaan tasolla. Yksittäisillä työmailla tosin saattoi esiintyä erimielisyyksiä palkoista. Esimerkiksi suurin joukoin tehtyjä viljavarkauksia ei esiintynyt, mutta sen sijaan yksittäisen henkilöiden toimesta tehtyjen varkauksien määrä kasvoi voimakkaasti. Murtovarkauksista annettujen tuomioiden määrä kohosi vuonna 1868 nelinkertaiseksi nälkävuosia edeltäneestä neljästä sadasta tuomiosta. Omaisuusrikoksiin syyllistyivät pääosin yhteiskunnan alimpia sosiaali-ryhmiä edustaneet henkilöt. Usein varkaat ja uhri olivat kotoisin samasta pitäjästä. Kiertelevät kerjäläiset eivät joko syyllistyneet rikoksiin tai heitä ei vain saatu kiinni. Voidaankin todeta, ettei lain kunnioittaminen ulottunut yksilöllisiin tekoihin saakka.²¹⁵

²¹⁴ Havu 1921, 179-180.

²¹⁵ Häkkinen et al. 1989, 50-51.

Kapinointia ja protestointia nälkävuosina ehkäisi neljä seikkaa. Ensiksikin kansalla oli luottamusta esivaltaa kohtaan. Luottamuksen syntymistä oli edesauttanut valtiovallan talonpojille antama apu. Toiseksi kapinointia ehkäisi poliittisten organisaatioiden puute. Valtakunnan eliitin etuihin ei kuulunut tilanteen hyväksikäyttö, eikä protestiliikkeille ollut johtajia tai agitaattoreita. Kolmanneksi maassa oli venäläistä sotaväkeä, joka tarvittaessa olisi kyennyt estämään protestit pakkokeinoin. Neljänneksi useissa muistelmissa sekä selonteissa viitataan ihmisten itsekkyyteen. Tämän johdosta ihmisten edut olivat ristiriidassa keskenään, mikä vähensi kapinoinnin mahdollisuuksia. Yhteenvedona nälkävuosien protestoinnista on todettu, että aikakausi oli jo sinällään niin kovaa aikaa, että poliittiset protestit olivat mahdottomia. Vasta nälkävuosien jälkeen ihmiset olivat valmiimpia etsimään liittolaisia sekä järjestäytymään ja toimimaan yhdessä.²¹⁶

Kansa liikkeessä (1989) teoksen²¹⁷ yhtenä teemana oli joukkojärjestäytymisen yhteys kansakunnan ja valtion muodostumiseen. Teoksen näkemysten valossa voidaan perustellusti olettaa, että mikäli nälkävuodet olisivat tapahtuneet esimerkiksi myöhemmin, olisi myös yhteiskuntarauha joukkojärjestäytymisen vuoksi voinut säröillä huomattavasti paremmin.²¹⁸ Viisikymmentä vuotta nälkävuosien jälkeen vuonna 1918 yhteiskuntarauha järkkyy todenteolla. Juhani Ahon sisällissodan tuntemuksia summanneessa *Hajamietteitä kapinavii-koilta* (1918-1919) sarjan kolmannessa osassa kirjailijan kohtaama nuoruudentoveri, joka oli valinnut punaisen puolen ja istunut Tammisaarella, toteaa: *Sillä nälkä ei tunnusta lakia. Nälkä on punikki. Pian täällä rovio roihuaa ja punahelтта heiluu.*²¹⁹ Toteamuksessa voi nähdä myös Ahon oman mielipiteen heijastuman: *Nälkä on punikki; yhteiskuntarauha järkkyy, koska toimeentulon ehdot olivat käyneet vähiin. 1860-luvulla merkittävällä osalla väestöä*

²¹⁶ Häkkinen et al. 1989 151-152. Tämän näkökulman lisäksi on huomioitava myös Risto Alapuron näkemys yhteiskuntarauhan säilymisen syistä. Alapuro on viitannut yläluokan yhtenäisyyteen, joka teki laajat yhteiskunnalliset kriisit mahdottomiksi. Alapuron mukaan eliitin ja yläluokan yhtenäisyyttä lujitti niiden suhde talonpoikaiston vauraimpaan osaan. Ks. Alapuro 1988, 96-97.

²¹⁷ Ks. Alapuro et al. 1989.

²¹⁸ Antti Häkkinen on tulkinnut vuosien 1917-1918 tapahtumien alkujuurten olevan nälkävuosissa, jotka joudattivat kehitystä, mutta säilyivät myös muistitiedossa vaikuttaen ihmisten ajattelutapoihin. Häkkisen tulkinnassa näiden kahdensuuntaisten ajattelutapojen erkaantumisen esimerkkinä on vuoden 1918 kansalaissota. Häkkinen 1988, 76.

²¹⁹ Aho 1919, 288.

toimeentuloa ei ollut, mutta kuten todettua yhteiskuntarauha pääosin säilyi, koska edellytyksiä järjestäytyneelle protestille ei ollut olemassa.

Varkauksien kuvauksia aineistossa on niukasti. Jo aikaisemmin mainitut Päivärinnan novellin *Ryöwäri* ja Reijosen novellin *Nälkävuonna* varkaudet ovat ainoat tapaukset, joissa kuvataan suoranaista varkautta. Molemmissa mainituissa tapauksissa rikkomukset ovat puhtaasti *Gemeinschaftin* sisäisiä. Varsinaisten rikosten ja esivallan välisen suhteen puuttuminen aineistosta ei kuitenkaan estä tarkastelemasta teosten suhdetta esivaltaan ja valti-oon laajemmin. Esimerkiksi Pakkala kuvaa romaanihenkilöidensä suhdetta esivaltaan satiirin kautta. Kerjäläispoika Antti on monen mutkan kautta saanut kannettavakseen kuvernöörin vanhoja vaatteita. Kuvernöörin vanha vaateparsi on kuitenkin pojalle liian suuri, mikä pakottaa miettimään, onko Pakkala halunnut alleviivata, että myös poikien elämäntyö ja tapa johon he ovat pakotetut, on yhteen sovittamaton kuvernöörin edustaman esivallan kanssa:

- Isäsikö sinulla on saappaat? kysyin wuorostani.
- Ei nämä ole isäni, minun nämät owat, wastasi hän katsellessaan jalkoihinsa.
- Ei suinketi niitä ole sinulle alkujaan tehty.
- Ei. Nämä owat kuvernöörin wanhat saappaat. Enoni, joka kuvernöörillä renkinä, oli saanut nämä, waan kun ne oliwat hänelle pienet, antoi hän ne minulle.

Kaksi paria jalosukuisia kenkiä kuleksi siis, tässä. Woi poloisia! Ennen kirkkaina ja kiittäwinä käwiwät pitoloissa ja huweissa, jossa saiwat ihailta loistoa, nähdä hekkumaa, iloa ja riemua, nyt oliwat kiertelemässä mierontiellä, jossa näkiwät alhaista wäkeä, kurjuutta ja köyhyyttä.

[...] Siinä istui meitä kolme Latsarusta – waan ilman paisumia! Antilla, joka oli suurin meistä, oli pukunaan pitkä hännystakki ja kuvernöörin wanhat saappaat, joihin, sekä takkiin että saappaiisiin, olisi, kokoonsa nähden, mahtunut toinen Antin kokoinen mies. Sitä yllällisyyttä kerjäläisesäkin, kun pitää kaksi sen wertaa enemmän waatetta yllään kuin tarwitsekaan!²²⁰

Eino Jutikkala on kirjoittanut, että hallituksen epäonnistuneet toimenpiteet sekä syvälle juurtunut usko ettei yhteiskunta tehnyt kaikkeaan hätää kärsivien hyväksi synnyttivät koettujen kauhujen kanssa katkeruutta ja kaunaa. Nämä tunnot jäivät pysyvästi elämään sen sukupolven myötä joka oli saanut lapsuudessaan tai nuoruudessaan kokea nälkävuoo-

²²⁰ Pakkala 1885, 12.

det.²²¹ Näin vahvaa näkemystä ei aineiston kautta kuitenkaan välity. Reijonen kuvaa novellinsa *Nälkävuonna* kautta ristiriitaa, joka syntyy yksityisen ja yhteiskunnan omaisuuden välille. On tulkinnanvaraista kuvaavako Reijonen rikosta, vai ainoastaan yhteiskunnan murroksen kautta syntyvää maailmankuvien välistä konfliktia:

Siksipä päättikin Perttu kerran siirtää mökkinsä tienoilta tuota tuonemmaksi läheisen tumman vihreän ja taivaslakisen kuusikon ikivanhaa rajaa ja raivata siihen itselleen peltoa. Siinä teki hän kuitenkin ”hyvin tyhmästi”, kuten metsäherra sanoi, ”sillä puuthan ovat kruunun – ymmärrätkös – yhteiskunnan!”

Perttukin arveli kuuluvansa yhteiskuntaan ja sanoi ennen pitävän hävittää vaikka puut kuin antaa Jumalan luomain ihmisten nälkään nääntyä. ”Sitähän ei voine edes yhteiskunta – vai mikä ruunu se lienee – kuuna päivänä tahtoa”, lisäsi hän vielä.²²²

Pertun maailmankuvassa yhdistyvät sekä *Gemeinschaft* että *Gesellschaft*, joista tosin jälkimmäinen on vielä hahmottumaton. Kuitenkin Perttu mieltää itse itsensä yhteiskuntaan kuuluvaksi. Luvattomasta metsänkäytöstä Perttu joutuu lukemaan tiilenpäitä ja konkreettisesti tekemisiin yhteiskunnan rankaisumenetelmien kanssa. Yhteiskunta stigmatsoi rangaistun ajamalla vangin pään kaljuksi ja näin rangaistus antaa leimansa tuomitun elämälle vielä tämän palatessa takaisin oman yhteisönsä pariin:

Kiinteimmin kuitenkin kierteli ajatuksissa se asia, että mitähän, jos olisi heittää sikseen koko mökin pito ja muuttaa kaupunkiin asumaan. Siellähän kuuluvat kunnan työmiehet oikein rikkautuvankin, eikähän ainakaan tarvitsisi joukkonsa kanssa nälkää nähdä. Sitä ajatusta sieti tarkemmin seuloa, varsinkin kun siellä näkyi paljo kävelevän herrojakin, joilla oli keritty pää, vaikka varmaankaan eivät olleet vankina olleet.²²³

Näin Reijonen tuo esiin hienoisen viittauksen yhteiskunnan eriarvoisuudesta ja siihen liittyvästä epäoikeudenmukaisuudesta. *Herrojen keritty pää* samaistaa nämä vapaana kulkeviin rikollisiin. Nälkävuosien kontekstissa tämä voidaan tulkita kitkeräksi muistutukseksi katastrofin todellisista syistä, joihin Pertun rikoksella ei ole minkäänlaista osuutta. Tutkimuskirjallisuus osoittaa, että varakkaan väestön nälkävuosien aikaisessa ajattelutavassa korostui yhteiskunnallisten organisaatioiden merkitys. Tällaisia organisaatioita olivat senaatti, kuvernööri, kirkko, lehdistö sekä kunnallishallinto. Varakas väestö ymmärsi yhteiskunnan toimivan näiden organisaatioiden kautta. Varattoman väestön ajattelutavassa

²²¹ Jutikkala 2003, 513.

²²² Reijonen 1900C, 596.

²²³ Reijonen 1900C, 598.

kansa ja valtiovalta suhde oli suoraviivaisempi ja mekaanisempi. Tällöin korostuivat tsaarin ja Venäjän merkitys kansalaisten kohtaloihin. Suoraa yhteyttä valtiovaltaan häiritsivät suomalaiset virkamiehet, joihin köyhemmän kansanosan parissa suhtauduttiin negatiivisesti.²²⁴ Tönniesin käsitteiden kautta tulkittuna köyhempi kansanosa tukeutui nimenomaisesti omaan *Gemeinschaftiinsa* eli lähiympäristön tukiverkkoihin.

Kruunu kyllä jakoi viljaa köyhille, mutta Snellmanin samoin kuin alempien virkamiesten näkemyksen mukaan saajan oli mahdollisuuksien mukaan työllä korvattava saamansa viljaerät. Puutteesta kärsiville jaettiin esimerkiksi pellavia ja hampppua käsityötä varten. Uskottiin, että valmiita tuotteita voitaisiin myydä ulkomaille saakka. Kansan parissa suhtauduttiin tämänkaltaisiin hätäaputoihin myönteisesti, mikäli avuntarvitsijat saivat tehdä töitä kotona, eikä heitä koottu työhuoneisiin kuten yleisesti tapahtui. Tämänkaltaisen toiminta jäi mittasuhteiltaan vaatimattomaksi. Kanavien sekä maanteiden ja rautateiden rakentamisessa töitä sen sijaan järjestettiin suuremmassa mittakaavassa. Snellman pyrki välttämään kokoamasta yhteen suuria ihmisjoukkoja, joihin miehet usein toivat mukanaan perheensäkin ruuan toivossa. Työmaita, kuten radanrakennus, Eino Jutikkala kuvaa *surullisiksi hätäkeinoiksi*.²²⁵ Koska kyseiset hätäaputyömaat eivät esiinny aineistossa, jää kysymys miten kirjailijat suhtautuivat näihin hallituksen toimiin avoimeksi.

Kuten aikaisemmin on todettu, yhteisöt järkkyivät nälkävuosien aikana. Tosin tästä näkökulmasta on esitetty eriäviäkin mielipiteitä, kuten ilmenee Agathon Meurmanin ja Antti Häkkisen tulkinnoista.²²⁶ Risto Alapuron tulkinnassa nälkävuosiin ei kuitenkaan liittynyt poliittista eli yhteiskunnallista kriisiä. Sadoillatuhansilla kärsivillä ja kuolevilla ihmisillä ei ollut voimia kollektiiviseen toimintaan tai protestointiin. Alapuron tulkinnassa tärkeintä oli, etteivät kärsivät ihmisjoukot edes olleet poliittisesti tyytymättömiä, sillä kärsimysten syyt eivät näyttäneet yhteiskunnallisina, vaan luonnon määrääminä. Alapuron mukaan

²²⁴ Häkkinen et al. 1989, 48.

²²⁵ Jutikkala 2003, 509-510.

²²⁶ Vrt.. Meurman 1892 ja Häkkinen 1991D & 1988.

Suomessa ei ollut edes olemassa mitään sellaisia edellytyksiä, jotka olisivat voineet antaa nälänhädälle poliittisen merkityksen ja mahdollistaneet sen poliittisen määrittelyn.²²⁷ Nälkävuodet ikään kuin sivuuttivat *Gesellschaftin*, sillä nälänhädän yhteiskunnallista merkitystä ei laajoissa kansanosissa täysin ymmärretty. Kuten todettua nälkävuosien jälkeinen tilinteko jäi vajaaksi ja poliittinen merkitys alkoi syntyä vasta kaunokirjallisuuden antaman alkusysäyksen myötä. Onkin paradoksaalista, että kun yhteiskunnan rakenteet olivat kypsiä luomaan tragedialle poliittisen merkityksen, syntyi sen luonteesta välittömästi kiistoja ja ristiriitoja.

4.3. Yhteiskunnan auttamistoimet

Autonomian ajan ensimmäisinä vuosikymmeninä oli alkanut piirtyä se raja, jonka ylitse valtiolta ei halunnut oman vastuunsa ulottuvan. Raja muodostui yhtäaikaaisesti institutionaalisen eriytymisprosessin kanssa; köyhäinhoito, sairaanhoito sekä yleisen järjestyksenpidon tehtävät erkaantuivat toisistaan.²²⁸ Agathon Meurman suhtautui yhteiskunnan antamaan apuun hyvin kriittisesti, kuten käy ilmi nälkävuosien aikaisesta *Kirjallisen Kuukauslehden* kirjoituksesta:

Mutta jos niin sopi sanoa semmoisella ajalla, jona melkein kaikki awun mahdollisuus näkyi puuttuwan, miksi ei tätä woitu sanoa vuosina 1856, 1863-1867, jolloin yhtämittaista awun-antoa on pitkitetty, niin että awun-saajille welat owat karttuneet ja awun-antajilta warat kuihtuneet. Jospa edes ainoastaan mainituina vuosina tätä menoa olisi pidetty; mutta se on wuodesta 1833 saakka ollut joksikin yhtämittaista. Luuleeko kukaan, että näin pitkällinen awun-antaminen todellakin on lisännyt awunsaajien waroja?²²⁹

Pekka Haatanen on todennut hallituksen toimet nälkävuosina nälänhädän lievittämiseksi täysin riittämättömiksi²³⁰. Haatanen mukaan hallituksen avunanto mahdollisuudet olivat rajalliset, mutta tästä huolimatta avun antamisessa jopa kitsasteltiin; apua ei tahdottu antaa ilmaiseksi, eikä myöskään ilman takuita sen takaisin saamisesta.²³¹ Tutkielmassani jaan yhteiskunnan toimet katastrofia vastaan kolmeen luokkaan, jotka ovat köyhäinhuoneet,

²²⁷ Alapuro 1988, 95.

²²⁸ Pulma 1994, 62.

²²⁹ 'Nyt ja Ennen', Agathon Meurman, *Kirjallinen Kuukauslehti* 1868:6.

²³⁰ Ks. myös Jutikkala 2003, 513.

²³¹ Haatanen 1968, 87.

korvikeravinto eli jäkäläleipä ja viljanhankinta ulkomailta. Neljäs keskeinen yhteiskunnan auttamismuoto eli jo aikaisemminkin mainitut hätäaputyömaat rajautuvat tutkimuksesta pois siitä yksinkertaisesta syystä, ettei niitä esiinny aineistossakaan. Syy mikseivät tutkimi kirjailijat käsitelleet hätäaputoita selittynee sillä, että jokainen kirjailija kuvasi kuta-kuinkin oman kotiseutunsa koettelemuksia, eikä työmaista näin piirtynyt heille omaa kokemusta kirjoitettavaksi.

4.3.1. Köyhäinhuoneet

Suomessa köyhäinhuolto oli toteutettu ruotujärjestelmällä, jossa vähävaraisten elatus kuului ruotupiireille. Järjestelmässä köyhät viettivät määräjän kussakin ruotuun kuuluvassa talossa ja siirtyivät määräjän päätyttyä seuraavaan taloon. Nälkävuosina kasvaneen avuntarvitsijoiden määrän vuoksi järjestelmä ei toiminut tehokkaasti. Koska hätäaputoita ei riittänyt kaikille ja sairaimmilla ei voitu teettää ulkotöitä, otettiin käyttöön työhuonejärjestelmä, jossa vähävaraiset koottiin yhteen ja heille järjestettiin ruokaa kevyttä työtä vastaan. Myös lapsille oli omia lastenkoteja, samoin kuin sairaille omia sairashuoneita. Talven 1868 aikana köyhäintaloja, työtupia sekä lastentaloja perustettiin koko ajan lisää. Tapana oli myydä köyhäinhuoneiden ruokinta huutokaupalla, jolloin kunnille ei kertynyt suuria kustannuksia. Esimerkiksi Tampereen työhuoneen ruoanlaitto myytiin 25 pennillä henkeä kohti tammikuussa 1868 ja tuolla summalla ei tarjottu juhla-aterioita. Köyhäintaloista kantautuneet valitukset saivatkin pian hälyttäviä merkkejä ja esimerkiksi Oulun läänin kuvernööri joutui puuttumaan Sotkamossa viiden eri köyhäintalon olosuhteisiin, joissa kuolleisuus oli kasvanut tilanahtauden ja riittämättömän ravinnon vuoksi.²³² Päivärinta antaa romaanissaan *Kanttilaiset* valtiovallasta ja sen toimista köyhäinhuoneiden puolesta suorastaan isällisen holhoavan näkemyksen:

²³² Häkkinen 1991B, 141, 146.

Hallitus ryhtyi voimakkaammin asiaan. Kunnille annettiin kova käsky, että niiden pitää laittaa köyhäin huoneet, joista kuntien tulee köyhille antaa työtä ja ruokaa, ja hoitaa heidät kaikin puolin hyvästi. Hallitus katsoi perään, että nämät määräykset kaikkialla kiireesti pantiin toimeen, ja walvoi jokapaikasta köyhäin huoneitten asioita. Tällä hyväätarkoittawalla laitoksella oli kuitenkin kaikenni toisenlaiset seuraukset kuin mitä oli toiwottu. Sillä kaikki tämä viheliäisyys ja kurjuus yksiin paikkoihin koottuina, synnytti ankaran kulkutaudin, ja kuolon-enkeli rupesi niiden kokoon-ahdettujen joukosta niittämään monin kerroin runsaamman saaliin kuin koskaan ennen.²³³

Vuoden 1868 kevääseen sijoittuvassa novellissa *Ryöwäri* Päivärinta kuvaa hallituksen käskystä väliaikaisesti pystytettyä köyhäinhuonetta. Kunta oli saanut käskyn hoitaa ja ruokkia köyhäinhuoneensa asukkaat, mutta tehtävä osoittautuu mahdottomaksi, koska taloisakaan asiat eivät ole sen paremmin. Köyhäinhuoneessa ruokana on olki- ja petäjäleipää – samaa mitä myös talolliset joutuivat syömään. Muun kurjuuden lisäksi nälkäkuume alkaa novellissa täydentää onnettomuutta. Harvojen terveenä säilyneiden köyhäinhuoneen asukkaiden työnä on ruumisarkkujen tekeminen ja vain vaivoin he saavat arkkuja valmiiksi yhtä paljon kuin niitä tarvittaisiin. Päivärinta kirjoittaa kuinka sunnuntaisin hautausmaalle saattoi päätyä kerralla neljäkin kymmentä arkkuja kerralla. Saattoväki joutui usein saatettaviensa kanssa samalle matkalle jo seuraavana sunnuntaina. Tästä huolimatta Päivärinnan novellissa todetaan kriittisesti: *Ja yhtä kaikki, kun nälkätilastollisia virka-ilmoituksia annettiin, sanottiin: "ei ole vielä ketään nälkään kuollut"*.²³⁴ Verrattuna aikaisempaan tutkimuskirjallisuudesta löytyvään esimerkkiin Oulun läänin kuvernöörin toimista köyhäintalojen olojen parantamiseksi, ei Päivärinnan kuvaama kuolleisuudesta vaikeneminen koskenut ainakaan koko maata. Kyseinen novelli paljastaa myös Päivärinnan nälkävuosia käsittelevissä teksteissä hyvin harvinaisen kriittisen huomautuksen esivallan toimia kohtaan.

Päivärinnan kritiikille löytyy tutkimuskirjallisuudesta samansuuntainen näkökulma. Pappiston kuolemansyytilastoihin on merkitty ainoastaan 2349 vainajan kuolleen nälän seurauksena. Huolimatta, että näihin tilastoihin sisältyi joitakin vesitautiin tai tuntemattomasta syystä kuolleita, ovat nälkään kuolleiden luvut olemattomia, mikäli niitä verrataan eri-

²³³ Päivärinta 1889A, 3-4.

²³⁴ Päivärinta 1893, 20.

lasiin tauteihin kuolleisiin, kuten esimerkiksi 60 000 vainajaan, joiden kohtaloksi koitui tyyfus²³⁵ eli lavantauti. Sekä lavantautia että punatautia enemmän aliravitsemukseen yhdistettynä tappoi tuberkuloosi. 8000 kuolleen tapauksessa on ollut kyse nälän ja taudinaiheuttajan yhteisvaikutuksesta. Vuoden 1868 aikana kuolleiden kokonaismäärä eli 138 000 kuollutta oli korkeampi kuin koskaan aikaisemmin tai myöhemminkään. 138 000 kuollutta merkitsi 8% koko Suomen väestöstä.²³⁶ Aineiston, samoin kuin tutkimuskirjallisuudenkin valossa jää ratkaisematta miksi nälkäkuolemaa ei haluttu virallisesti tunnustaa. Seikka asettuu vieläkin oudompaan valoon, jos asiaa tarkastelee Runebergin ja Topeliuksen tuotannon näkökulmasta, jossa köyhyyden ja nälän katsotaan kuuluvan jopa kansallisiin ominaispiirteisiin. Yhden näkemyksen köyhäinhuoneiden arjesta kirjoitti Teuvo Pakkala, jonka karu kuvaus kattaa kuoleman lisäksi elämän koko kirjon:

Tässä joukossa, jossa oli ruhaa, rampaa, sokiata, silmäpuolta, wanhaa, woimatonta ja kaswawaa sukupolwea, lapsia, iältään yhdestä päivästä ylöspäin, ei todellakaan "kaikki työtä tehneet", jotta siellä näki ja kuuli jos jotakin. Ken torueli, ken kiroili, ken siunaili, weisasi rallatteli, itki, nauroi, muuan luki itse, toinen luetti lastaan, kuritti lastaan, pesi lastaan, nukutti lastaan, mikä lapsi huusi, mikä parkui, mikä remusi ilosta, juoksi toisten kanssa ympäri huonetta, mikä istui lattialla leikkimässä jonkun esineen kanssa, mikä ryömi watsallaan, mikä teki taiwalta kontaten, mikä jo seiso i tukea wasten ja soperteli siinä huwikseen, mikä horjuen otti ensimmäisiä askeleitaan omintakeisin, jota äitinsä hymyhuulin katseli. Hywin se oli kirjawaa elämää.²³⁷

Normaalina aikana työhuonejärjestelmä olisi voinut toimia kohtuullisesti. Nälän aiheuttamien kulkutautien aikana kuolleisuus nousi ahtaissa ja sopimattomissa tiloissa niin valtavaksi, että köyhäintaloon joutumisen uskottiin merkitsevän hengenmenoa. Köyhäintalot pysyivät toiminnassa vuoden 1868 kesään asti ja esimerkiksi Laihialla toiminta jatkui lokakuuhun saakka.²³⁸ Käsitys köyhäintalosta kuolemanloukkuna antaa viitteitä siitä, ettei tavallisten kansalaisten arvostus valtiovallan aputoimia kohtaan ollut suurta. Päivärinnan novelleista löytyy vastapainoksi useita valtiovaltaa puolustavia esimerkkejä. Romaanissa *Kanttilaiset* Päivärinta pikemminkin osoittaa kritiikin sijasta suurta sympatiaa niin köyhäinhuonetta tarkastavaa kuvernööriä kuin köyhäinhuoneen johtajaakin kohtaan:

²³⁵ Nykytiedon mukaan tyyfus tarkoitti useita tauteja, joista lavantauti oli vain yksi, pilkkukuumeen ja toisintokuumeen lisäksi. Tyyfuksesta ks. Vuorinen 2006, 145-147.

²³⁶ Jutikkala 2003, 511-512.

²³⁷ Pakkala 1885, 36-37.

²³⁸ Häkkinen 1991B, 147.

[–] ”Te hoidatte köyhänne sangen huonosti, sanon minä, sen näen tämän waimon ja näiden lasten surkeasta näöstä; aiwanhan he owat pelkkiä luurankoja”, sanoi kuvernööri.

[–] ”He owat olleet täällä wasta muutamia päiwiä. Mutta minä luulen, etteiwät he tule täällä suuresti kostumaan, sillä olki ja jäkälä ei paljon woimia lisänne”, selitti johtaja.²³⁹

Päivärinnan kuvauksessa köyhäinhuoneiden elämään liittyy olennaisesti työnteko. Ajatus siitä, että myös köyhäinhuoneiden asukkaiden on tehtävä leipänsä eteen työtä havainnollistaa snellmanilaista filosofiaa, joka ei hyväksynyt ajatusta, että valtio ottaisi edes katastrofin aikana kansalaistensa auttajan roolin. Työhön patistamiseen sisältyy pragmaattinen ajatus köyhäinhuoneiden tuottavuudesta aiheutuneiden kulujen kattamisesta sekä myös laajempialainen ajatus työn kasvatuksellisesta vaikutuksesta:

[–] ”Sen minä sanon, että teidän pitää laittaa köyhille työtä tänne ja hoitaa köyhänne paremmas-
ti, muistakaa se; toimittakaa niin, että he suurimmaksi osaksi itse ansaitsewat elatuksensa, ettei-
wät he opi laiskoiksi”, määräili kuvernööri.²⁴⁰

Varakkaan väestön keskuudessa vallitsi ajattelutapa, jonka mukaan jokaisen tuli itse vastata omasta selviytymisestään. Käytännössä tämä tarkoitti, että kaikkien oli tehtävä työtä lunastaakseen ruoka-apunsa. Vaatimus työnteosta koski myös naisia ja lapsia. Näkemys oli vastakkainen köyhän kansanosan ajattelun kanssa, joka korosti yhteisön vastuuta pitää huolta jäsentensä toimeentulosta.²⁴¹ On kyseenalaista, millainen hyöty työvaatimuksilla saavutettiin. Päivärinnan *Kanttilaisissa* on makaaberi mutta ilmeisen uskottava kuvaus, mitä köyhäinhuoneiden työnteko pahimmillaan tarkoitti:

[–] ”Työtä on tehty niin paljon kuin on woitu, mutta nykyinen köyhäin huoneen työ on supistunut siihen, että wielä kynnelle kykenewät tekewät ruumis-arkkuja niille, jotka owat päässeet pois tästä kurjuudesta; työ tuskapa on ollut, jos on saatu arkkuja niin paljon kuin on tarwittu. Mitä tätä ennen on kokoon saatu, ne owat kaikki tuolla aitassa; tahtoisin tietää, kuka niistä wä-
hänkään maksaisi... kukaan ei nyt tarwitse muuta kuin leipää”, arweli johtaja.²⁴²

²³⁹ Päivärinta 1889A, 5.

²⁴⁰ Päivärinta 1889A, 5.

²⁴¹ Häkkinen et al. 1989, 48.

²⁴² Päivärinta 1889A, 5.

4.3.2. Jäkäläleipä

Yksi nälkävuosien kuvauksissa usein esiin tuleva ilmiö on selvästä viljasta tehdyn leivän korvaaminen erilaisilla hätäapukeinoilla, kuten petulla tai jäkälällä²⁴³. Perinteisesti jauhojen jatkeeksi oli Suomessa käytetty pettua, jonka käyttö ei rajoittunut ainoasta katovuosien aikaan. Korvikeravinnon käytön tavanomaisuus havainnollistuu Reijosen novellissa *Nälkävuonna*, jossa *selvän leivän* syöminen ymmärretään merkiksi rikkaudesta:

Pohjois-Karjalan kaukaisimmassa, mutta ehkäpä samalla kauniimmassakin perukassa – kaakkoisen Kainuun ja Venäjän välissä – ei ”puhdas ruis” eli selvä leipä” ole vielä vallan kaukaa ollut tavallista rikkaampainkaan pöydällä. Varsinkin olisi sitä, noin vuotta kolmisenkymmentä takaperin, ainakin Kuohatin kylässä katsottu suotaksi ”Jumalan viljan” tuhlaukseksi, jos ken ihan ympäri vuoden olisi tohtinut siellä syödä selvää leipää. Ei sitä toki kukaan tehnytkaan – kaikista vähimmän Kyllöis-Perttu perheineen.²⁴⁴

Korvikeravinto ei kuitenkaan riittänyt korvaamaan puhtaasta viljasta tehtyä leipää, kuten samassa novellissa tapahtunut pojan kuolema osoittaa. Kyseinen katkelma paljastaa myös epäilyksen siitä, ettei virkavalta ottanut nälästä kärsivän kansanosan hätää todesta:

[...] Leikkuuttivat poikaraukan kuin henkipaton tahi muun koiran ja tuskin lienevät sen uskoheet sen nälkään kuolleen sittenkään, vaikka tohtori löysi sen suolistakin hyvän vihkon saraheiniä. – Sitte se minulle tuli se mieli, jotta pois täältä pitää lähteä edemmäksi onneansa koettelemaan, ennenkun kaikki nälkään kuollaan tahi hulluiksi tullaan. Pitkin matkaa on sitten joukko seuraani liittynyt ja niin on tultu tähän asti. Parasta taitaisi olla, kun sinäkin liittäytyisit yhteen myöhkään, sillä kyllä meillä on siksi evästä, että Aunukseen asti riittää.”²⁴⁵

Reijosesta poiketen Päivärinta antaa korvikeravinnosta täysin toisenlaisen näkemyksen. Päivärinnan novellissa *Köyhä rikkaana suuresta köyhydessä* on vahvasti opettavainen sävy korvikeravinnon suhteen. Kyseinen novelli on Päivärinnalle väline tietouden ja valistuksen välittämiseksi. Novellissa koko muun maan taistellessa nälkäkuoleman kourissa tapaa kertoja perheen joka yleisestä kurjuudesta huolimatta elää leveästi, mikä kertojassa herättää hämmästyksiä:

²⁴³ Vaikka tässä tutkielmassa tarkastellaankin nälänhätää suomalaisessa viitekehäyksessä, ei vuosien 1867-1868 katastrofi rajoittunut ainoastaan Suomen suuriruhtinaskunnan rajojen sisäpuolelle. Myös Pohjois-Ruotsissa kärsittiin ankarasta katovuodesta ja turvauduttiin samankaltaiseen korvikeravintoon kuin Suomessakin. Molemmissa maissa erilaiset ruuankorvikkeet herättivät epäilyksiä kansassa. Ks. Svanberg & Nelson 1992, 119-147.

²⁴⁴ Reijonen 1900C, 595.

²⁴⁵ Reijonen 1900C, 602.

[–]”Kuinka te näinä kowina ja hirmuisina aikoina olette henkenne säilyttäneet? sanoin minä hämmästyksistäni.

[–]”Eipä meillä ole ollut hätäpäivää”, sanoivat he iloisesti.

[–]”Kuinka se on ymmärrettävä, nyt kun koko maa taistelee nälkäkuoleman kanssa? Ovatko lapsenne kuolleet? kyselin minä.

[–]”Ei ainoatakaan pään wahinkoa ole tullut. Kaikki owat he terweinä ja wieläpä lihawiakin”, sanoi mies iloisesti.

[–]”Meillä onkin nyt parempi elämä, kuin koskaan ennen”, säesti waimo.²⁴⁶

Tämän jälkeen perheenemäntä opastaa kertojahahmon muun muassa oljista tehdyn oluen ja jäkäläleivän saloihin.²⁴⁷ Jäkäläleipä ei ole vain kaunokirjallisuudessa esiintyvä erikoisuus, vaan kyseessä on yksi nälkävuosien todellisista apukeinoista johon valtiovalta kohdisti suuret toiveet elintarvikepulan lievittämiseksi. Vielä kesällä 1867 jäkäläleipää ei vielä tunnettu laajalti, mutta syksyn myötä tietoisuus kasvoi harjoitetun propagandan ja opetuksen myötä. Jäkäläleivällä oli myös itsensä Snellmanin siunaus ja jo aikaisempien kato-
vuosien aikana 1850-luvulla Kainuussa Elias Lönnrot pyrkinyt levittämään tietoutta jäkäläjauhoista tehdyn leivän eduista. Paikallinen väestö oli kuitenkin suosinut pettuleipää jäkäläleipää enemmän.²⁴⁸ Syksyllä 1867 valtiovalta alkoi organisoida koko maankattavaa jäkälän ja sienten keräystä ja kampanjaa niihin liittyvien ennakkoluulojen voittamiseksi. Ensimmäisten pakkasten jälkeen sienistä ei ollut avuksi, joten jäkälä ravinnonlähteenä jäi ainoaksi toivoksi.²⁴⁹

Jäkäläjauhon kaltaisen korvikeravinnon valmistaminen vaati kuitenkin tiedollisia ja taidollisia edellytyksiä haitallisten lisäaineiden vuoksi. Päivärinnan kuvaama korvikeravinnon käytön helppous on ristiriidassa tutkimuskirjallisuuden tietojen kanssa. Myrkyllisyyden poistaminen jäkälästä oli hyvin vaikeaa. Usein jäkälän korkeita happopitoisuuksia yritettiin pitkällisen liottamisen sijaan poistaa pelkästään kiehauttamalla, joka ei yksin riittänyt tuomaan toivottuja tuloksia. Ennen vuoden 1867 syksyä rahvas suhtautui pettuleivän kor-

²⁴⁶ Päivärinta 1893, 62.

²⁴⁷ Päivärinta 1893, 62-67.

²⁴⁸ Turpeinen 1986, 162-163

²⁴⁹ Häkkinen 1991C, 98.

vikkeena olleeseen jäkälään kammoksuen. Jäkälän ja sienten myötä uskottiin ihmisten menettävän näkönsä ja ehkä myös henkensä. Valtiovalta uskoi, että valistuksella²⁵⁰ asenteita olisi mahdollista muuttaa; esimerkiksi Turkuun perustettiin *Komitea Hätäleiwänteon valmistuksen opettamista varten*. Nälkävuosien jälkeen monet olivat vakuuttuneita, että juuri kitkeräksi ja katkeraksi kuvattu jäkäläleipä vei monet kuolemaan. Kerätty muistitieto on antanut viitteitä, ettei jäkälää osattu käsitellä oikein. Myöhemmät kokeet jäkäläleivän kanssa ovat puolestaan osoittaneet, ettei jäkälästä tulisi tehdä ravintoa lainkaan ja varsinkin nälkiintyneelle ihmiselle jäkälähappoinen leipä on voinut olla kohtalokasta.²⁵¹ Kuten aiemmin esitetty, myös Teuvo Pakkala kuvasi romaanissaan jäkälänkäyttöä ruokatarpeena. Kuvatessaan jäkälän syömistä Pakkala ei Päivärinnan tavoin pyrkinyt valistamaan, vaan alleviivaamaan yhteiskunnan eriarvoisuutta.²⁵² Pakkalakaan ei kuitenkaan yhdy tutkimuskirjallisuudessa ilmenevään käsitykseen jäkäläleivän vaarallisuudesta. Korvikeaineista tehty leipä on pikemminkin köyhyyden ja kurjuuden symboli:

– Pyytäisin vähäkään ruokaa! alkoi hän rukoilla rouvaa, joka sattui olemaan keittiössä. – En moneen päivään ole saanut suuhun pantavaa, paitsi pientä palaa jäkäläleipää, jonka muuan hyväntahtoinen merimiehenleski antoi vähästäänkin minulle. – Antakaa hyvä rouva, kulta rouva jotakaan, muutoin mä kuolen tuohon paikkaan!²⁵³

Tieto jäkäläleipään liittyneistä kuolemantapauksista levisi kerjäläisten mukana nopeasti laajalle. Marraskuussa 1867 huhut levittivät tietoja, joiden mukaan ihmisiä yritettiin tappaa jäkälällä. Huhujen mukaan herrat ja rikkaat pyrkivät sammalilla tappamaan köyhää kansaa, jottei näitä tarvitsisi enää ruokkia. Uskomuksena oli, että kieltäytymällä jäkälästä rikkaiden olisi pakko antaa tilalle rukiita. Jäkäläleivän synnyttämän epäluottamuksen korjaaminen osoittautui myöhemmin vaikeaksi ja se kuvastaa osaltaan tilattoman rahvaan kulttuurin mielialaa ja omalakisuuutta.²⁵⁴ Tosin Päivärinta ei jaa tätä käsitystä, sillä novellissa *Kanttilaiset* köyhäinhuoneen asukkaat pitävät jäkäläistä leipää jopa parempana kuin oikeista jauhoista tehtyä: *”Antakaa meille jäkäläleipää, se on muriampaa!” pyyteli usea sairas*

²⁵⁰ Korvikeravintoon liittyvästä valistustyöstä tarkemmin esim. Häkkinen 1991C, 100-108.

²⁵¹ Häkkinen 1991C, 95, 96, 100, 109.

²⁵² Ks. Pakkala 1885, 46.

²⁵³ Pakkala 1885, 47.

²⁵⁴ Häkkinen 1991C, 110.

*epätoiwossaan.*²⁵⁵ Kaiken kaikkiaan jäkäläleipä havainnollistaa osaltaan sen mistä nälkävuosissa oli perimältään kysymys eli leivän puutteesta. Yhteiskunnan köyhimmän osan negatiivinen suhtautuminen ylhäältäpäin tulleeseen valistukseen kieli omaa tarinaansa yhteiskuntaluokkien välisen konfliktin eskaloitumisesta.

4.3.3. Viljanhankinta

Maatalouden keuhnoista sadoista johtuvien syömä- ja siemenviljaongelmien ratkaisemiseksi valtiovalta pyrki määrätietoisesti autonomian alusta lähtien lisäämään viljavarastoja. Hajautetun varastojärjestelmän rakentaminen oli perusteltua, koska väestö jakautui yhä tasaisemmin ympäri Suomea ja kulkuyhteydet olivat merkittävän osan vuodesta huonot. Ratkaisuna ongelmaan olivat pitäjänmakasiinit, joiden kautta paikallinen väestö sekä hallinto hoitivat varastoinnin ja siten koko viljaongelman. Teoriassa pätevä suunnitelma osoittautui kuitenkin käytännössä ongelmalliseksi. Tilallisten asenteet makasiineja kohtaan olivat suopeat, mutta ongelmia syntyi koska maaseutuväestöön kuuluivat myös torpparit, mäkitupalaiset sekä maataloustyöväki. Nämä kasvavat väestöryhmät toimivat viljan suhteen vähemmän pitkäjänteisesti kuin tilalliset. Tästä syystä maaseudun haavoittuvaisuus pikemminkin kasvoi katovuosien lähestyessä kuin väheni. Tilanne paheni yhä edelleen katovuosien seurattessa toisiaan, esimerkiksi Kuhmossa jouduttiin vastoin sääntöjä turvautumaan pitäjänmakasiineihin jo keväällä 1865. Näin eläminen kädestä suuhun oli alkanut jo ennen varsinaisia nälkävuosia, mikä osoittaa köyhyyden kasvaneen hälyttävän suureksi jo vuonna 1865²⁵⁶ Turpeisen tulkintaan torpparien ja tilattoman väestön pitkäjänteisyyden puutteesta on tehtävä lisäys, että tällä väestöosalla tuskin oli mahdollista samankaltaiseen pitkäjänteisyyteen kuin tilallisilla.

²⁵⁵ Päivärinta 1889A, 11.

²⁵⁶ Turpeinen 1991, 49.

Kadon mittasuhteiden käydessä selväksi syksyllä 1867 nousi esiin kysymys hätäavusta ja sen määrästä. Sanomalehdistössä esiintyi ristiriitaisia näkemyksiä *Helsingfors Dagbladin* ja finanssitoimituskunnan päällikön Snellmanin²⁵⁷ välillä. Etukäteisoletus, että *Helsingfors Dagblad* olisi kannattanut vapaata elinkeinoelämää ja talouspolitiikkaa ja Snellman ollut holhoavan talouspolitiikan kannalla osoittautuu vääräksi, sillä käytännössä näkemykset olivat lähestulkoon päinvastaiset. *Helsingfors Dagbladin* vaatimuksena oli, että valtion tulisi auttaa hädänalaisia koko voimallaan ja Snellman puolestaan korosti säästäväisyyttä. Jälki- viisaasti voidaan tietysti todeta, että *Helsingfors Dagbladin* edustama linja olisi ollut oikea; olisi tarvittu enemmän viljaa sekä enemmän lainoja. Tosin syksyllä 1867 kukaan ei voinut aavistaa talvella kohdattavan kuolleisuuskatastrofin laajuutta. Kenenkään tiedossa ei myöskään ollut tulisiko sadonkorjuu onnistumaan seuraavanakaan syksynä.²⁵⁸ Päivärinnan romaanissa *Kanttilaiset* kirjailijan omalla äänellä puhuva kertoja toteaa kruunun ainakin yrittäneen parhaansa auttamistoimissa, vaikka autettaviakin olikin ollut liikaa:

Kun ajattelen niitä aikoja ja muistelen niitä tapauksia mitä silloin näin, pyrkii veri hyytymään suonissani ja kylmä väre tärisyttää ruumistani. Kruunu riensi apuun, ulkomailta tuli lahjoja ja yritykset jakoiwat leipäpalasta niin kauan kuin heillä oli jakamista, "mutta mitä se oli noin paljon". Pian loppuiwat kruunun warat, ja pian olimme tasawäkiset woimista ja warallisuudesta. Wiimeinen vuosi ei ollut antanut rawinnoksemme muuta kuin olkia ja nämät sekä peuran jäkä- lät tuliwat nyt melkein ainoaksi rawinnoksemme. Pian alkoi horjuwia haamuja kulkea pitkin tei- tä talosta taloon, etsien jos jostakin löytyisi wielä jotakin syötävää. Joka päivä tuli uusia tietoja uusista kuoleman tapauksista. Niistä, joiden oli eilen wielä nähty horjuen ja hoiperrellen tiellä kulkewan, oli aina joku johonkin kommeltonut ja siihen henkensä heittänyt tahi jonkun huoneen nurkkaan kuolla kytkähtänyt.²⁵⁹

Snellmanin vaatimuksena oli jakaa vilja ensisijaisesti kolmeen pohjoiseen lääniin. Tämä vaatimus myös täytettiin onnistuneesti. Viljalle olisi tosin ollut tarvetta myös eteläisissä lääneissä, mutta jos viljaa olisi mittavissa määrin lähetetty etelään, olisi se myös lisännyt kerjäläisten vaelluksia. Snellmanin ajatteli kerjäläisvaellusten myötä myös kulkutautien pääsevän valloilleen.²⁶⁰ Päivärinnalla toistuu sama sävy myös *Kanttilaisia* myöhäisemmäs- sä novellissa *Kyntäjä*. Hallitus oli tehnyt voitavansa ja etsinyt viljaa ulkomaita myöden.

²⁵⁷ Snellmanin roolista nälkävuosina ks. lisää esim. Rein 1928, 460-494, Savolainen 1989 ja Jalava 2006, 297-312.

²⁵⁸ Turpeinen 1991, 50-51.

²⁵⁹ Päivärinta 1889A, 3.

²⁶⁰ Jutikkala 2003, 510.

Katkelma on aineiston harvalukuisia mainintoja, jossa näyttäytyy myös Suomen suuriruhtinaskunnan ja Venäjän keisarikunnan ulkopuolinen maailma. Tosin ulkomailta tuotava vilja herättää myös epäilyksiä:

Hallitus oli kaikkensa koettanut, auttaaksensa maakuntaa syömisellä ja siemenellä. Niinpä oli se nytkin kokenut toimia niin, että maanmiehillä olisi jotakin kylwämistä. Ei ollut saatavissa oman maan touon siementä ensinkään ja sen takia koetti hallitus saada niitä, missä niitä waan saatavissa oli. Niinpä oli Saksasta ja Tanskasta hankittu touon siementä kylwämisen waralta. Paljon oli niissä kaksiriwistä ohraakin, mikä harwoin täällä Pohjanmaalla menestyy. Niitä oli lainailtu maanomistajille jonkimmoista takuuta vastaan. Paremman tulevaisuuden toiwosta ei kansa katsonut, oliko kewään enteet huonot wai hywät ja oliwatko saadut touon siemenet kaksi- tai kolmiriwistä ohraa, mutta yrittivät ja toiwoiwat he waan.²⁶¹

Viljantuonnin ongelmien myötä paljastui Suomen liikennejärjestelmän suuri eriarvoisuus. Sellaisen suuruusluokan kuljetustehtävä, mitä viljanhaku tarkoitti, oli mahdollista vain harvoille. Pelkästään hevosen puuttuminen teki viljanhaun mahdottomaksi suurimmalle osasta kansasta. Hevosen puuttuminen ei ollut ainoa ongelma, sillä matkanteko oli kallista ja varsinaiset ostotkin olisi pystyttävä rahoittamaan. Väestönosa, jolla olisi ollut hankkeen vaatima varallisuus, ei omannut hankkeeseen yhtä suuria intressejä kuin ne jotka olisivat viljaa todella tarvinneet.²⁶²

Senaattori J.V. Snellman oli jo aikaisempien huonojen vuosien aikana kritisoinut isäntiä kovasydämyydestä palkollisia kohtaan, näiden erottaessa heidät huonojen vuosien koittaessa, samalla kun he itse vaativat avustuksia. Tästä syystä Snellman piti parempana antaa apulainoja viljana rahan sijaan. Tätä tarkoitusta varten varastoissa oli tarkoitus säilyttää tarpeeksi viljaa, sillä valuuttavarannon niukkuuden takia äkillinen turvautuminen tuontiviljaan oli mahdotonta. Jo vuoden 1862 hallavuoden aikana pyrittiin hankkimaan viljaa ulkomailta lainarahalla. 4 400 000 Saksan taalerin lainalla oli tarkoitus hankkia 500 000 tynnyriä viljaa.²⁶³ Viljasadot olivat olleet Suomessa huonoja koko 1860-luvun ja vuosia 1862, 1865 ja 1867 voidaan pitää suoranaيسina katovuosina. Huonojen satojen vuoksi varastot olivat tyhjentyneet jo ennen varsinaisia nälkävuosia kotimaisesta viljasta.

²⁶¹ Päivärinta 1893, 55.

²⁶² Mauranen 1999, 32.

²⁶³ Majamaa & Tiirakari 2006, 109-110.

Kruunun tyhjentyneet makasiinit kuvaavat osaltaan myös talonpoikien vaikeuksia selviytyä veronmaksusta. Senaatissa oli jo katovuoden 1867 keväällä käyty keskustelua myöhästyneen kevään tuottamista ongelmista. Ulkomaisen lainan ottamiseen vain varmuuden vuoksi oltiin kuitenkin haluttomia. Vasta syyskuun puolivälissä senaatti Snellmanin johdolla aloitti lainaa ulkomailta viljantuontia varten. Lainaksi otettu summa oli kuitenkin liian pieni viljavajauksen kattamiseksi.²⁶⁴ Näkemyksellään että valtiolta oli tehnyt kaikkensa, Päivärinta irtaantuu dokumentaarisen kuvaavasta tyylistään ja hänen työssään puhuu valtiopäivämies Päivärinta.

Periaatteessa katovuosien aiheuttama viljan puute oli mahdollista korvata tuontiviljalla. Ulkomaankauppaa hallinnoivat kauppahuoneet, kuten Snellmanit Oulussa tai Hackmanit Viipurissa, pyrkivätkin organisoimaan viljan maahantuontia. Onnettomuuden mittasuhteiden konkretisoituessa myös valtiolta heräsi toimimaan. senaattori J.V. Snellman hankki syksyllä 1867 frankfurtilaiselta pankkiiriliikkeeltä M.A. von Rothschild & Söhneltä lainan joka oli suuruudeltaan kolmanneksen valtion budjetin loppusummasta. Lainalla aloitettiin viljan hankinta ulkomailta. Yritystä kuitenkin vaikeutti lähialueille eli Venäjällä ja Ruotsissa sattuneet heikot sadot, joiden myötä viljan hinta oli kohonnut jyrkästi.²⁶⁵ Viljanhankinta ulkomailta oli poliittinen asia valtiotasolla. Tästä syystä on luonnollista, että asian käytännön puoleen liittyvät kuvaukset puuttuvat Pakkalan ja Reijosen teksteistä. Päivärinnan valtiopäivämiehen roolin vuoksi on luonnollista, että hän käsittelee teoksissaan aihetta perinpohjaisesti. Pakkala ja Päivärinta ovat yhteiskunnan auttamistoimien selittäjinä saman kolikon kaksi eri puolta; siinä missä Päivärinta selostaa ja puolustaa valtiiovallan toimia, kertoo Pakkala sen miten nämä toimet vaikuttivat.

Viljan kuljetusongelmien kannalta nälkävuosien katastrofi ei olisi ollut enää myöhemmin mahdollinen. Tietenkin edellyttäen, että viljaa olisi haluttu tuoda maahan. Jo yksin Saimaan kanava olisi merkittävästi kohentanut viljan kuljettamisen edellytyksiä. Samoin näl-

²⁶⁴ Häkkinen 1989 et al. 22-23, 25.

²⁶⁵ Kuisma 1993, 223.

käänäkevien työpanoksella rakennettu Riihimäen-Pietarin rata olisi tehnyt viljan laajamittaisen tuonnin mahdolliseksi vuodenaikojen vaihtelusta huolimatta. Kuitenkin näistäkin parannuksista huolimatta maan sisäosien kuljetusolosuhteissa olisi riittänyt vielä ongelmia. Nälkävuosien jälkeinen muistitieto kertookin kun Ilomantsista lähdettiin hakemaan viljaa Oulusta, oli viljanhakukaravaanilla pituutta niin paljon, että pappikin joutui viettämään tovin tienposkessa, ennen kuin pääsi jatkamaan matkaa.²⁶⁶

²⁶⁶ Mauranen 1999, 33-34.

V SYY JA SELITYS

Päivärinnan, Reijosen ja Pakkalan teosten ilmestyessä nälkävuosista oli kulunut jo vuosikymmeniä. Ajallinen etäisyys mahdollisti analyyttisemmän selityksen nälkävuosien syystä ja seurauksesta, kuin 1860-luvulla oli ollut mahdollista antaa. Historiakuvan kannalta ajallinen etäisyys tapahtumiin ei kuitenkaan välttämättä tarkoita tarkempaa ja todempaa tapahtumien kuvausta. Tutkimuskirjallisuuden selitys nälkävuosista korostaa lähes poikkeuksetta tapahtumien olleen monen eri osatekijän yhteissumma, kuten esimerkiksi Oiva Turpeisen ja Vappu Ikosen tulkinnoista voi huomata. Agathon Meurman esitti teoksessaan *Nälkävuodet 1860-luvulla* vuonna 1893 kysymyksen millainen merkitys nälkävuosille olisi annettava:

Taistelukentällä oli surman pitkä päivätyö vihdoin loppunut. Kuten ainakin miesten tappotantereella, nousi kysymys minkä voiton kansan uhraukset olivat tuottaneet, mikä merkitys äsken päättyneelle hirmu-aikakaudelle oli kansan historiassa annettava. Lohdutonta olisi niiden, jotka tahtovat kansojen kohtaloiden johdosta nähdä kaikkiwiisaan sormen, eikä ainoastaan yli-voimaisten luonnonlakien hillitsemätöntä leikkiä, ajatella, että kaikki kärsimykset, kaikki alttius, kaikki jalo kestävyys ja pontewuus olivat olleet pelkästään hetken itsensäpelastus-waistoa, ilman mitään vaikutusta omaan aikakauteen ja nousewiin sukupolwiin. Oliko Suomen kansa todellakin kärsinyt ja haudannut toistasataatuhatta lastansa kaiketta pysyväisettä tuloksetta?²⁶⁷

Meurman kiistää jyrkästi, että nälkävuosien syy olisi ollut hallituksen toimissa.²⁶⁸ Päivärinnan romaanissa *Kanttilaiset* esiintyy hyvin samankaltainen näkemys hallituksen toimista kuin Meurmanilla, joka myöhemmin toistuu novellikokoelmassa *Pikakuwia 1867 kato-wuodesta ja sen seurauksista*²⁶⁹:

Hallitus oli nyt kuten ennenkin, pitänyt huolta siemenestä, vaikka se oli niin monesti pettänyt. Oman maan siemeniä ei ollut ensinkään saatavissa, sillä useat kato-wuodet olivat tyhjentäneet kruunun warastotkin; yksityiset warat ei-wät tulleet kysymykseenkään, sillä niitä ei enää ollut. Oli ennenkin nähty aikoja semmoisia, että oli hankittu siemeniä ulkomailta, mutta etelässä kyp-syneiden sementen ei oltu usein nähty täällä antawan semmoista tulosta, että kylwö olisi tu-leentunut ennen meidän aikaisia syyshalloja. Hallitus oli nytkin tilannut tou'on sementä Saksan ja Tanskan maalta, ja niistä enin osa oli kaksiriwistä ohraa. Tämän oli nähty meillä aniharwoin

²⁶⁷ Meurman 1892, 63.

²⁶⁸ Ks. Meurman 1892, 5-6 ja 19-40.

²⁶⁹ Ks. Päivärinta 1893, 55.

menestyvän, ja sentähden ottiwat horjuwat ja kalpeat tilain omistajat vastaan noita tarjotuita, epävarmoja siemeniä, mutta ehän muuta neuwoa ollut.²⁷⁰

Eino Jutikkala on ainakin senaattori Snellmanin osalta päätenyt samankaltaiseen päätelmään. Jutikkala on todennut Snellmanin saattaneen ratkaista vain toisarvoisia asioita, esimerkiksi hätäaputyömaiden kysymyksissä. Painavampia asioita oli päätettävä koko senaatin voimin tai esitys oli suunnattava suoraan keisarille. Lokakuussa 1867 Snellman kärsi senaatin hätäaputoita koskevassa äänestyksessä murskatappion ja maaliskuussa 1868 kenraalikuvernööri Adlerberg²⁷¹ antoi Snellmanille eroamiskehotuksen. Adlerbergin motiivina oli Pietarin radan rakentamisen kiirehtiminen. Keväällä 1868 Snellman ei enää ollut vastuussa kruunun toimenpiteistä, joten hän ei Jutikkalan mukaan myöskään ansaitse niitä moitteita, joita häneen on nälkävuosien johdosta kohdistettu.²⁷² Aikalaisista Agathon Meurman piti Snellmanin eroa suurena tappiona koko valtiolle: *”Maamme puolesta olisimme vuosi tai pari takaperin epäilemättä pitäneet Senaattori S:in wirkaeron hallawuotta kamalampana.”*²⁷³.

Oiva Turpeinen on laajassa tutkimuksessaan *Nälkä vai tauti tappoi* (1986) pyrkinyt vastaamaan tutkimuksensa nimen mukaisesti kysymykseen, kumpi uhkatekijöistä lopulta koitui laajojen väestöryhmien kohtaloksi, nälkä vai taudit. Turpeisen mukaan nälkävuosien laajasta kuolleisuudesta ei ole olemassa yksioikoista ja vedenpitävää vastausta. Nälän ja taudin takana on nähtävissä risteävien syy-yhteyksien joukko, jotka yhdessä kasvattavat toistensa vaikutusta. Todellisen nälkäkuoleman osuus kuolleisuudessa on ollut mitätön. Turpeisen mukaan on pääteltävissä, että vuoden 1867 kadot eivät yksinään riitä selittämään seuraavan vuoden kuolleisuutta. Katojen lisäksi tarvittiin taudit lisätekiäjiksi, jotta suurkatastrofi mahdollistui. Tätä näkemystään Turpeinen perustelee muun muassa toteamalla, että vuoden 1867 totaalinen kato kohdattiin myös Ruotsissa ja Venäjällä, mutta kuollei-

²⁷⁰ Päivärinta 1889, 33.

²⁷¹ Nikolai Adlerberg (1819-1892-) toimi Suomen kenraalikuvernöörinä vuosina 1866-1881. Adlerbergillä oli läheiset suhteet keisari Aleksanteri II:een. Adlerberg ei nauttinut Suomessa suurta suosiota, mutta hänen kaudellaan merkittäviä, etenkin talouselämään vaikuttaneita uudistuksia. Ks. Historian suursanakirja, s.v. *’Adlerberg, Nikolai’*.

²⁷² Jutikkala 2003, 510.

²⁷³ *’Senaattori Snellmanin’in wirkawapaus’*, Agathon Meurman, *Kirjallinen Kuukauslehti* 1868:5.

suus ei näillä alueilla ollut puoliakaan siitä mitä se oli Suomessa.²⁷⁴ Seppo Muroma on tullut kinnut, että Suurina kuolonvuosinakin 1696-1697 nälkä sellaisenaan koitui vain harvan kohtaloksi. Epähygieeniset olot yhdessä kelvottoman ravinnon kanssa mahdollistivat kul-
kautien leviämisen seurauksin, jotka olivat poikkeuksellisen kohtalokkaat. Suurina kuo-
lonvuosina parhaiten väestö selviytyi niillä alueilla, joilla oli hyvät luontaiset ravinnon-
saantimahdollisuudet. Sen sijaan alueilla, joilla toimeentulo tuli lähes kokonaan maata-
loudesta menetykset muodostuivat erittäin suuriksi.²⁷⁵

Päivärinnan romaani *Kanttilaiset* sisältää kohtauksen, jossa köyhäinhuoneen johtaja antaa vierailevalle kuvernöörille topeliaanista diskurssia mukailevan selityksen nälkävuosien syistä: *"Herra kuvernööri!" alkoi johtaja. "Tämä maattamme kohdannut kurjuus ei ole minun, eikä kansamme tekoa; se on korkeimman sallimuksesta tullut, ja siihen en tunne itseäni enkä muita wi-
kapääksi. Wäärin on se, että minua ja kuntaa siitä syytetään.* Köyhäinhuoneen asukas antaa kuvernöörille samankaltaisen selityksen kurjuudesta sekä sen perimmäisistä syistä, jossa korostuu painajaisen selittäminen Jumalan vihalla:

"Herra kuvernööri! Monta olen nähnyt ja kokenut, mutta en mointa koskaan. Usein olen purek-
sinut pettua ja olkia, mutta useinpa myös selwää leipääkin. Työtä on tehty ja waiwaa nähty, ja
aina on työ jotakin hedelmää tuonut, mutta nyt ei auta mitään, sillä Herran wiha makaa meidän
päällämme. Puolen weron isäntä olin minä ennen näitä aikoja, warakkaana pidetty, ja waimon ja
kuuden lapsen ympäröimä, onnellinen perheen isä. Maat ja mannut owat nyt menneet, waimoni
on surun sortamana waipunut hautaan ja lapseni owat mieron tiellä; minä itse olen täällä [köy-
hänhuoneella] ja kenelläkään meillä ei ole nyt enempää kuin taiwaan linnuilla, kurja henki
waan.

[...]

Kuitenkin kiitan Jumalaa, että näinkin on, sillä olisipa woinut huonommastikin olla. Jumala on
antanut aikuisen kewäimen ja minä toiwon, että kansamme kärsimys on lopussa.[...]²⁷⁶

Eino Jutikkala kirjoittaa, että vielä nälkävuosien aikana monien pappien saarnoissa julis-
tettiin rangaistuksesta ja jopa uhattiin vitsauksen jatkumisella, kunnes jokainen kansakun-
nan jäsen olisi tehnyt parannuksen. Aikaisempiin katastrofiaikoihin poikkeuksena 1860-
luvun nälkävuosien aikana nousi esiin uusi myönteisempi näkemys, jonka mukaan Jumala

²⁷⁴ Turpeinen 1986, 237.

²⁷⁵ Muroma 1991, 208.

²⁷⁶ Päivärinta 1889, 32.

koetteli kasvattaakseen, ei vain rangaistakseen.²⁷⁷ Useissa kulttuureissa nälänhädät on nähty Jumalan tai jumalten rangaistuksina. Ihmisten uskottiin rikkoneen Jumalaa tai luontoa vastaan ja näin horjuttaneen näiden välistä tasapainoa²⁷⁸. Jumalan rangaistus saapui heinäsiirkojen, kuivuuden, hallan tai sekasorron muodossa. Katastrofista selvitäkseen ihmisten oli tehtävä sovinto Jumalansa kanssa. Tämänkaltaiset moraaliset selitykset olivat yleisiä esimoderneissa yhteiskunnissa, joihin tieteellinen ajattelu ei vielä ollut tunkeutunut. Moderni länsimainen selitys perustuu ainoastaan kahden selittävän tekijän eli ihmisen ja luonnon varaan. Esimoderneissa yhteiskunnissa kolmantena selittävänä tekijänä oli Jumala.²⁷⁹ Kirkot toimivat muun toimintansa ohella myös yhteisöjensä tiedonvälittäjinä. Saarnojen kautta ajatus, että nälkävuodet olivat osoitus *Jumalan wihasta*, levisi laajalle. Näin ollen ole ihme, että tällä näkemyksellä on sijansa myös Päivärinnan teoksessa.

Vappu Ikonen on pohtinut Suomen taloudellista taustaa nälkävuosien aikana. Ikosen johtopäätös on, ettei nälänhätää voi selittää yhden tai useammankaan sadon epäonnistumisella. Mahdollisuus torjua nälkäkriisi on riippuvainen talouden kehittyneisyydestä, harjoitetusta talouspolitiikasta sekä siitä, onko elintarvikkeita mahdollista tuoda maahan. Teollistumattoman ja maatalousvoittoisen Suomen talouden yleinen kehittymättömyys ei kuitenkaan yksin selitä miksi sadonkorjuun epäonnistumisen seurauksena oli vuosien 1867-1868 nälänhätä. Vuosikymmenen puolivälissä koko maan talous kuohui. Ulkomaiset suhdanteet heikkenivät, Englantia koetteli lama, Yhdysvaltain sisällissota ajoi puuvillateollisuuden ongelmiin. Suomen maataloudessa oli ongelmia, joiden syynä oli talonpoikien velkaantuminen ja luotto-olojen uudelleenjärjestelyjen aiheuttamat vaikeudet. Näiden tapahtumien kanssa samanaikaisesti toteutettu rahareformi johti valtiolta saatavien lainojen takaisinperinnän kiristymiseen. Tästä johtuen liike-elämä ajautui vaikeuksiin ja seurauksena olivat konkurssit. Lisäksi ajankohtaan sattuivat myös huonot sadot. Ikonen on päätenyt Turpeisen kanssa samankaltaiseen tulkintaan, etteivät huonot sadot yksinään riitä se-

²⁷⁷ Jutikkala 1995, 205.

²⁷⁸ Vertaa Philippe Ariésin ajatuksiin yhteisön symbolijärjestelmän hajoamisesta. Ks. Pentikäinen 1990, 197-198.

²⁷⁹ Weiss 2000, 143.

littämään katastrofia, vaan kysymyksessä on pikemminkin onnettomien sattumien yhteisvaikutus, jotka yhdessä johtivat siihen, ettei valtiovallalla sen enempää kuin eri väestöryhmilläkään ollut mahdollisuuksia vaikuttaa asioiden kulkuun.²⁸⁰

Olivatko nälkävuodet väistämätön tapahtuma? Mikäli vastaus on myönteinen, on Oiva Turpeisen mukaan hyväksyttävä myös joukko muita väitteitä. Tällöin väestön määrän on täytynyt kasvaa suuremmaksi kuin toimeentulomahdollisuudet edellyttivät. Samoin avustustoimien vaikutus on korkeintaan lykännyt väistämätöntä katastrofia vain hieman kauemmas. Turpeinen toteaa, ettei tämänkaltainen deterministinen näkökulma ole mielekäs edes väestöhistorian tapahtumien selittämiseksi. Tämän sijaan Turpeinen pyrkii alleviivaamaan kehityksen moninaisuutta. Kansallinen katastrofi koostui monista eri tekijöistä. Onkin aiheellista kysyä, miksi katastrofi tapahtui juuri Suomessa, eikä esimerkiksi Espanjassa tai Italiassa? Suomi oli syrjässä niin ilmastollisesti kuin elinkeinorakenteensaakin puolesta. Riski nälänhädälle oli Suomessa suurempi kuin useimmissa Euroopan maissa. Nälkävuodet merkitsivät tämän riskin konkretisoitumista.²⁸¹ Kaunokirjallisuudessa esimerkiksi Pakkala kuvaa yleistä epävarmuutta, joka vallitsi keväällä 1868, kun seuraavan vuoden sadon onnistumisesta ei vielä ollut tietoa:

Aika oli jo kulunut keväälle. Nälkä heilutteli vielä kuolon kalpaansa, vaikka ei enää niin suurella voimalla. Heikkommat oliivat jo suurimmaksi osaksi kaatuneet, jälle jääneet oliivat niitä, joilla oli lujemmat voimat ja paremmat varat kestämään nälän ahdistusta ja tullut keväät elähtytti nyt näitä toivolla paremmasta ajasta. Kukaan ei tiennyt wiepikö halla tulewanakin kesänä kypsywän wiljan, waan tuskinpa sitä kukaan ajattelikaan, ja taas toisakseen, sitä ihminen helpommin uskoo, mitä hartaimmin toiwoo. Hywää vuotta toiwoltiin kaikkein merkkein mukaan. Kewään lämpimyys ja kauneus oli läheisin toiwon synnyttäjä. Kun on alku kaunis, odotetaan kiitettävää loppua!²⁸²

Reijosen novellissa *Huonona aikana* korostuu poikkeuksellisesti vuoden 1867 merkitys, vaikka yleisesti aineistossa sekä tutkimuskirjallisuudessa painotetaan ennen kaikkea vuotta 1868 kurjuuden huipentumana. Reijonen korostaa nälkävuosien pysyvyyttä ihmisten

²⁸⁰ Ikonen 1991, 281-282.

²⁸¹ Turpeinen 1991, 47-48.

²⁸² Pakkala 1885, 51-52.

muistitiedossa, sekä painottaa vahvasti, että kurjuuden ajasta tulisi ottaa myös oppia tulevaa varten:

Enimmäkseen velan turvin oli noillakin mainituilla salomailla elää kitkutettu neljänteen päivään Syyskuuta tuona sekä kamalana että siunattuna vuonna 1867, jonka sanomaton kurjuus ei sitä nähneiden muistosta koskaan murene ja jonka opetuksista on jo paljon ollut, mutta vieläkin enemmän voisi olla isänmaallemme hyötyä, jos niitä opetuksia varten ottaisimme.²⁸³

Kauhun kevään 1868 jälkeen oli kuitenkin yritettävä tarttua taas elämänsyrjään kiinni. Päivärinta kuvaa *Kanttilaisissa* kuinka maaseudulla valmistaudutaan peltotöihin: *Oli soma nähdä, kuinka horjuwa ja toiwowa kansa teki toukojaan. Kalpeina ja heikkoina he horjuivat auransa perässä, kaatuen ja nousten, mutta toiwoa täynnä. Horjuen he siristiwät siemenen wakoon, mutta toiwoen ja uskoen.*²⁸⁴ Hyvä vuodentulo muuttui syksyllä 1868 todellisuudeksi. Kirjailijoiden kuvauksissa elämänehtojen palautuminen alkaa välittömästi eheyttää toivottomuuden ja kuoleman leimaamaa historiakuva, kuten esimerkiksi Päivärinnan *Kanttilaisissa*:

Kun uutinen joutui käsiteltäväksi, ja syötäväksi valmistettavaksi, itki moni perheen isä sen ihmeen nähtyensä. En unhota koskaan sitä hetkeä, jolloin olin eräässä talossa, kun emäntä alusti taikinaa 1868 vuoden sadosta. Wenywänä, walkoisena, sitkeänä ja pursean pouheana wenyi se hänen kalpeista ja woimattomissa käsissään; näyttipä siltä kuin ei hän olisi saanut voittoa uudesta elon lähteestä.²⁸⁵

Päivärinnan ja Pakkalan näkemykset käyvät harvoin yksiin, mutta nälkävuosien jälkeisessä toiveikkuudessa he löytävät saman sävelen. Pakkalan mukaan onnistuneen sadonkorjuun jälkeen vuonna 1868 usko tulevaan täytti ihmisten mielet, eikä seuraavana talvena tarvinnut enää kantaa edellisten talvien kaltaista huolta toimeentulosta:

[...] Wiljajuwosikin tuli tänä suwena melkeinpä mainion hywä, ihmisten toiwosiis toteutui. Jos muutkin, niin mekin saatoimme, pelkäämättä nälkää odottaa tulewaa talwea. Ilon ja onnellisuuden tunto oli meidän kaikkein sydämässämme. [...]²⁸⁶

Pakkalan kohdalla nälkävuosien jälkeiseen huolettomuuteen saattoi vaikuttaa omakohtainen kokemus; nälkävuosien jälkeen Pakkalan oman perheen taloudelliset olot kohenivat²⁸⁷. Hyvän viljavuoden lisäksi myös valtio kävi tarmokkaasti toimeen maatalouden edistämi-

²⁸³ Reijonen 1900B, 122.

²⁸⁴ Päivärinta 1889A, 33.

²⁸⁵ Päivärinta 1889A, 33.

²⁸⁶ Pakkala 1885, 55.

²⁸⁷ Virtanen 1933, 36.

seksi.²⁸⁸ Kuluneiden vuosien koettelemusten jälkeen vuoden 1868 jälkimmäinen puolisko oli epäilemättä pilkahdus paremmasta. Kuitenkin syksyllä 1868 vaikeudet olivat kaikkea muuta kuin ohi ja itse asiassa edes korjattu sato ei ollut erityisen hyvä koko maassa. Esimerkiksi Uudenmaan ja Viipurin läänissä vuodentuloa luonnehdittiin jopa niukaksi.²⁸⁹ Päivärinnan *Kanttilaisten* jatko-osassa *Kanttilan tyttäret* nälkävuodet näyttäytyvät enää vain ikävänä muistona, jonka haavat ovat kuitenkin parantuneet ajan kuluessa. Teoksessa nälkävuodet ovat vain pieni sivujuonne, mutta lyhyestä välähdyksestäkin välittyy kuitenkin pyrkimys sovitteluun ymmärrykseen:

On kulunut joku vuosi –useampikin. Suuresti on aika muuttunut viimeisistä ajoista. Hyvät vuodet ovat parantaneet katovuotten iskemät haavat umpeen. Ihmiset hyöriivät ja pyöriivät terveinä ja iloisina, elämisen halua ja toivoa täynnä. Usea ei heistä enää muistakaan niitä kowia kärsimyksiä ja sitä viheliäistä kurjuutta, joita katovuosien aikana saatiin niin ruusaassa määrässä maistaa; kuitenkin löytyi yhden ja toisen sydämessä syvä arpi, jota ei mikään paremman ajan iloisuuskaan woinut tuntumattomaksi parantaa.²⁹⁰

Päivärinta päättää kokoelmansa *Pikakuwia 1867 katovuodesta ja sen seurauksista* viimeisen novellin toivomukseen, ettei vastaavia nälkävuosia enää koskaan koettaisi. Nykyhetken näkökulmasta katsottuna yhtä laajan katastrofin pelko oli turha, mutta sen taustalla voidaan nähdä kirjoittamisajankohdan eli 1890-luvun katovuosien vaikutus, kuten Päivärinta novelleissaan vuonna 1893 totesi:

Kowa aika on nykin, mutta Jumalan kiitos! en nyt ole vielä yhtään semmoista tapausta nähnyt. Mitä niistä laajoista piireistä, joita katovuosi pahimmin rasittaa, woi vielä tapahtua, se on hämärän tulevaisuuden peitossa; warmaa waan on se, että kowa nälkä rasittaa paikoittain kansaa. Soi Jumala, ettei semmoista enää tapahtuisi!²⁹¹

On luonnollista, että Päivärinta, joka teoksissaan käsitteli laajasti myös yhteiskunnallisia näkökulmia, lähestyi myös nälkävuosia juuri historiallisena tapahtumana. Nälkävuosien selittäjänä Päivärinta on lähimpänä Meurmanin ja Topeliuksen edustamaa diskurssia, jossa korostuu ennen kaikkea kaikkivaltiaan merkitys tapahtumien taustavoimana. Vastavasti Reijosella tapahtumien historiallisuus tai muu yhteiskunnallinen merkitys ei erotu mitenkään erityisesti. Pakkalan kuvauksessa nälkävuodet eivät näyttäyty historiallisena

²⁸⁸ Aiheesta lisää Jutikkala 1958, 319.

²⁸⁹ Häkkinen et al. 1989, 30.

²⁹⁰ Päivärinta 1889B, 43.

²⁹¹ Päivärinta 1893, 68.

tapahtumana, vaan pikemminkin yhteiskunnallisen eriarvoisuuden esiintuojana. Pakkalalta puuttuvat myös viittaukset tulevaisuuden mahdollisiin nälkävuosiin, joista Päivärinnan tavoin myös Agathon Meurman tutkimuksessaan muistuttaa:

Saattaa vielä tulla kowiakin aikoja. Toiwokaamme, että Suomen kansa, jos niin tapahtuu, uudestaan osoittaa kaikki jalot ominaisuutensa. Jos saamme rauhassa jatkaa meille sopiwista waltiollisista ja taloudellisista oloista, niin ei tarwitse olla epätoiwossa woitosta.²⁹²

Meurman painottaa myös nälkävuosien vaikuttaneen positiivisesti taloudelliseen kehitykseen.²⁹³ Taloudellinen murros sekä elintason nousu sisälsi kuitenkin myös varjopuolia, joista yksi oli perinteisen talonpoikaiskulttuurin rappio. Vanhojen yksinkertaista kauneutta edustaneiden talonpoikaisrakennusten tilalle alettiin pystyttää uusia rakennuksia, jotka noudattivat vuosisadan vaihteessa muodissa ollutta "huvilatyyliä". Tehdasvalmisteisen kaupunkilaistavaran tunkeutuessa maaseudulle käsityötaito heikkeni. Koko talonpojisto joutui vahvojen kaupunkilaisvaikutteiden alaiseksi. Vanhoja perinnäistapoja alettiin halveksua. Viimeisten taikauskon hitusten mukana unohtuivat runot, paikallissadut ja arvoitukset, sekä sävelmät ja tanssit, jotka vuosisatojen ajan olivat olleet talonpoikaiselämän rikkautena.²⁹⁴ Kehitys merkitsi maaseudun perinteisen omaleimaisen yhteisöllisyyden rappiota, joka nälkävuosien jälkeisenä aikana konkretisoitui Jutikkalan kuvaamassa muodossa.

Nälkävuodet muodostuivat myös keskeiseksi jakolinjaksi maaseudun murroksessa. Jo aikaisemmin syntynyt juopa maanomistajien ja maattomien välillä kärjistyi ja maaseudun väestö jakautui useilla paikkakunnilla kahteen kokemusmaailmaltaan erilaiseen ryhmään. Tilalliset olivat kyenneet selviytymään katovuosista omin avuin, tilaton väestö oli puolestaan riippuvaisia tilallisista ja kyvyttömiä hankkimaan toimentulonsa itsenäisesti. Syntynyt luottamuspula antoi leimansa maaseudun sosiaalisten suhteiden kehitykselle 1900-luvun alkuvuosikymmeniin saakka. Yksi nälkävuosien pitkäkestoisista vaikutuksesta oli

²⁹² Meurman 1892, 67.

²⁹³ Ks. Meurman 1893, 66.

²⁹⁴ Jutikkala 1958, 319.

rahvaan näkemys sosiaalisesta epäoikeudenmukaisuudesta ja omien vaikutusmahdollisuuksien puuttumisesta.²⁹⁵

Vaikka välittömän ja laajamittaisen nälkäkuoleman uhka väistyi vuoden 1868 jälkeen, säilyi maalausköyhyys 1800-luvun lopun suomalaisen yhteiskunnan vaikeimpana sosiaalisena ongelmana. Länsi-Euroopassa maatalouden murros ja teollistuminen olivat perinteisesti tapahtuneet ajallisesti peräkkäin, kehittyvän maatalouden vapauttaessa työvoimaa nopeasti kasvavan teollisuuden käytettäväksi. Suomen yhteiskunnallisessa kehityksessä oli erikoista näiden prosessien samanaikaisuus. Suomessa maatalousköyhälistön määrä lisääntyi vielä teollisuuskehityksen alkamisen jälkeenkin.²⁹⁶ Aineistossa korostuu nälkävuosien pahimman kurimuksen päättymisen mukana tullut helpotus, joka jättää yhteiskunnassa yhä olevat epäkohdat ja ongelmat varjoonsa.

²⁹⁵ Nieminen 2006, 132-133.

²⁹⁶ Karisto et al. 2009, 29. Pekka Haatanen on valottanut tutkimuksessaan *Suomen maalausköyhälistö* (1968) maalaisväestön elinoloja 1800-luvulla. Suuresta kuolleisuudesta huolimatta Suomen väestö kasvoi nopeasti. Vuosisadan alun 830 000 asukasmäärä kaksinkertaistui vuosisadan puoliväliin tultaessa ja kahden miljoonan asukkaan raja rikkoutui kymmenen vuotta nälkävuosien jälkeen 1870-luvun lopulla. Maan yksipuolinen elinkeinorakenne yhdessä esiteollisen lainsäädännön kanssa pitivät yhdessä huolen, ettei kasvavalla väestöllä ollut kunnollisia toimeentulon mahdollisuuksia. Ks. Haatanen 1968, 1-2.

VI LOPUKSI

Yksi monista vuoden 1918 sodasta esitetyistä tulkinnoista kuvaa tapahtumat suureksi pettymykseksi yläluokalle, koska kansa ei käyttäytynytään niin kuin sen odotettiin käyttäytyvän. Antti Häkkisen tulkinnassa nälkävuodet puolestaan merkitsivät suurta pettymystä kansalle, koska valtiovalta ei pystynyt järjestämään tarvittavaa apua ja sen harjoittama politiikka oli joko tuloksetonta tai väärää. Nälänhätä merkitsi vakavaa iskua ajatukselle yhteisöjen solidaarisuudesta. Nälkävuosien myötä patriarkaalinen yhteiskunta oli tullut tiensä päähän.²⁹⁷ Sisällissodan kynnyksellä vuonna 1918 nälkävuosista oli kulunut puoli vuosisataa eli huomattavasti vähemmän aikaa, kuin sotavuosista on tänä päivänä. Nälkävuosien tapahtumat olivat yhä selkeästi ihmisten mielissä. Kirjallisuudesta alkunsa saaneen nälkävuosien kriittisen arvioinnin ja samalla myös politisoitumisen eräs ääripiste oli Edvard Gyllingin artikkeli *Nälkävuodet 1867-68. Puolivuosisataismuisto* (1917). Artikkelissa Gylling näki nälkävuosien tapahtumat samankaltaisina kuin Meurman, mutta teki niistä täysin päinvastaiset päätelmät:

[...] Tilaton väestö on tuntuvasti muuttanut luonnettaan. Nälkäkuoleman uhka oli sen saattanut liikehtimään, työansioita hakemaan kotikylän talollisia kauempaa. Se oli nyt valmista kapitalistisen palkkaköyhälistön aineista, tarjolla pääoman käytettäväksi ja riistettäväksi.²⁹⁸

Gyllingin edustama tulkinta nälkävuosista hävisi vuoden 1918 jälkeen valkoisessa Suomessa historian marginaaliin; osin se katosi Gyllingin itsensä mukana Stalinin vainoissa, osin sen syrjäytti sisällissodan nälkävuosia katkerampien ja ajallisesti läheisempien muistojen voima. Gyllingin tulkinta nälkävuosista on kuitenkin yksi etappi nälkävuosien politisoitumisen pitkässä prosessissa, jonka alkupisteenä oli varhainen suomalainen kaunokirjallisuus. Nälkävuosien moninaiset historiakuvat olivat seurausta uudenlaisesta julkisuudesta, joka oli syntynyt Suomeen 1800-luvun lopun modernisaation myötä²⁹⁹. Modernisaatio antoi tilaa erilaisille puheenvuoroille ja myös edesauttoi menneisyyden tapahtumien kytkemisessä osaksi päivänpolitiikkaa. Nälkävuosien historiakuvien politisoituminen il-

²⁹⁷ Häkkinen 1992, 164-165.

²⁹⁸ Gylling 1917, 121.

²⁹⁹ Ks. Nieminen 2006; Habermas 2004.

mensi moniäänisen ja moniarvoisen yhteiskunnan syntymistä. Kehityskulku merkitsi myös snellmanilaisen kansankirjallisuusprojektin rappiota, sillä kaunokirjallisuuden kansankuva ei mahtunut enää yhteen muottiin, eikä sitä ollut enää mahdollista ohjailla ylhäältä päin. Eheyttäjäksi tarkoitettuun kansalliskirjallisuuteen oli tullut mukaan myös hajottavia elementtejä, kuten Pakkalan kuvaama luokkaristiriita.

Paradoksaalisesti Pietari Päivärinta, kirjailija joka on malliesimerkki kansankirjailijasta, ulotti nälkävuosi-kuvauksensa laajimmalle alalle. Päivärinnan teksteissä vilahtelevat tajaan yhteiskunnalliset elementit. Näin Päivärinta kurkottaa oman *Gemeinschaftinsa* ulkopuolelle, liittäen luomaansa historiakuvaan paikallisyhteisön ulkopuolisia tekijöitä. Seikka lienee selitettävissä Päivärinnan taustalla aikansa poliittisena toimijana ja valtiopäivämiehenä. Tyyllillisesti ja painotuksiltaan Päivärinta oli kolmesta kirjailijasta sovinnaisin. Päivärinta myös painotti eniten valtiovallan toimenpiteiden myönteistä roolia katastrofissa. Lähes poikkeuksetta Päivärinta katsoi valtiovallan tehneen nälkävuosien aikana voitavansa. Juuri yhteiskunnallisten elementtien läsnäolo erottaa Pietari Päivärinnan nälkävuosista kirjoittaman historiakuvan kansanomaisesta historiasta. Paikoitellen teoksissaan Päivärinta toteuttaa omaa poliittista näkemystään, muuttaen näin kaunokirjallisuuden suoranaiseksi politiikan välikappaleeksi. Tämä ilmeni paitsi asennoitumisina myös suoranaisten tukena Agathon Meurmanin esittämille näkemyksille.

Pietari Päivärinnalle toinen tärkeä tekijä nälkävuosien taustalla oli valtiovallan lisäksi uskonto. Tässä mielessä Päivärinta lähestyy Topeliuksen edustamaa kaitselemususkkoa. Päivärinnan kuvaama kansa on yhtenäinen, eikä hänen kuvaamassaan yhteiskunnassa ole luokkia tai mainittavaa rakenteellista yhteiskunnallista eriarvoisuutta. Pietari Päivärinnan nälkävuosikuvauksissa Agathon Meurman sai takaisin Saarijärven Paavonsa, jota hän oli K. A. Tavaststjernan teoksen *Hårda tider* kohdalla peräänkuuluttanut. Päivärinnan kuvaama todellisuus poikkesi kuitenkin Runebergin varhaisten runojen edustamasta maailmasta. Päivärinnan teoksiin ilmaantuivat Runebergiltä puuttuvat elementit eli yhteiskunta ja valtiovalta. Päivärinnan nälkävuosia käsittelevät työt on helppo lisätä runebergiläiseen jatku-

moon, tosin sillä erotuksella, että hänen kuvaamiensa *saarijärvenpaavojen* maailmassa on esteettisesti kauniin luonnon ja hyvää tahtovan Jumalan lisäksi myös yhteiskunta ja isänmaa.

Juho Reijonen asettuu nälkävuosikuvauksillaan Päivärinnan ja Pakkalan välimaastoon. Sivumäärällisesti Reijosen tuotanto on aineiston suppein. Reijosen teksteissä on paljon viitteitä Päivärinnan edustamasta tyylistä, mutta myös vahvoja realistisia painotuksia. Juuri Reijosen monitulkintaisuus tekee hänestä aineiston mielenkiintoisimman kirjailijan. Kirjallisen realismin piirteet ovat läsnä Reijosen tuotannossa ja ne monipuolistavat hänen nälkävuosista kirjoittamaansa historiakuvaa. Reijoselle yhteiskunnan rooli ei katastrofissa ollut merkittävä, sillä pääosin hänen kuvauksensa pysytteli maanjuuritasolla, keskittyen yksilöiden toimintaan poikkeuksellisena aikana. Reijosen nälkävuosia käsittelevät kaunokirjalliset tekstit osoittavat omalta osaltaan oikeaksi kirjallisuudentutkimuksessa esitetyn näkemyksen, jonka mukaan hän oli kirjailijakuvaltaan eräänlainen välittäjä kansankirjailijoiden ja realistien välillä. Varsinkin vankka uskonnollisuus yhdistää Reijosen varhaisempaan idealistiseen kirjalliseen traditioon, vaikka paikoitellen teksteissä esiintyykin jopa naturalismille ominaista fatalismia.

Teuvo Pakkalan historiakuva painottaa enemmän yksilöiden selviytymistä. Pakkalan kerjäläispojat luovat itse oman yhteisönsä kaupungin kaduille. Yhteisö alkaa kuitenkin murentua nälkävuosien myötä. Yksi pojista erkanelee yhteiskuntaluokastaan ja etsii apua porvarisäätyä edustavalta kauppias Ursinilta. Kauppiaalle nälkävuodet merkitsevät muiden häädystä koituvaa taloudellista menestystä. Pakkalan kerronnassa on hyvin vahva tendenssi, joka määrittää arvomaailmojen oikeutuksen varallisuuden mukaan. Pakkalan sympatiat ovat poikkeuksetta köyhien puolella. Vaikka kirjailijoiden nälkävuosi-kuvauksissa ei ole luettavissa edes viitteitä tulevasta työväenliikkeen noususta tai sosialismista, ilmentää mielestäni Pakkalan romaani juuri sitä todellisuutta, joka toimi työväenliikkeen kasvualustana. Romaanin lopussa nälkävuodet ovat jääneet taakse. Entiset katupojat nostavat sosiaalista

asemaansa kouluttautumalla. Poikkeuksena nälkävuosista Ursinin suojissa selvinnyt Antti, jonka kohtalona on alkoholisoituminen.

Pakkalan teos *Lapsuuteni muistoja* ilmestyi jo 1885. Ilmestyessään se ei kuitenkaan herättänyt Tavaststjernan romaanin kaltaista polemiikkaa. Romaanillaan hän asettui kuitenkin vahvasti vastakkain topeliaanisen nälkävuositulkinnan kanssa. Pakkala myös osoitti puhdasoppisen realistin tavoin kuvaamassaan yhteisössä vallinneen räikeän luokkaristiriidan köyhien ja rikkaiden välillä. Pakkala ei kuitenkaan tuominut teoksessaan valtion roolia, mikä todennäköisesti säästi hänet sellaiselta teulaukselta minkä Tavaststjerna joutui kokemaan. Kirjallisuusauktoriteetti Meurmanin näkökulmasta nuorfennomaani Pakkala oli todennäköisesti muutenkin vähemmän epäilyttävä kuin ruotsinkielinen Tavaststjerna. Jos *Lapsuuteni muistojen* anti nälkävuosi-kirjallisuuteen summataan lyhyesti, niin teoksen punaisena lankana on yhteiskunnallisen eriarvoisuuden esiin nostaminen. Teoksessa yhteiskunta eli *Gesellschaft* ei ilmene kuin omistussuhteina ja yhteiskuntaluokkina. Pakkalan luomassa nälkävuosien todellisuudessa saattoi luottaa vain siihen apuun, jota oma lähiympäristö ja yhteiskuntaluokka tarjosivat. Myöhemmissä romaaneissaan kuten *Elsa* (1894) ja *Vaaralla* (1895) Pakkala jatkoi yhteiskunnallisten epäkohtien kuvaamista. Romaanissa *Lapsuuteni muistoja* ei kuitenkaan esiinny varsinaista dogmaattista luokkatietoisuutta, mutta yhteiskuntaluokkien välinen ristiriita on silti totta.

Tutkimuskirjallisuuden diskurssissa nälkävuosien syy todentuu onnettomien tapahtumien yhteensattumaksi. Olennaisin ja laaja-alaisin nälkävuosia käsittelevä tutkimuskirjallisuus on kirjoitettu 1980-luvun sosiaalhistorian tradition hengessä. Tämä on vaikuttanut työhöni valikoituneissa temaattisissa painotuksissa, jotta dialogi kaunokirjallisuuden ja historian-tutkimuksen diskurssin välillä olisi tullut mahdolliseksi. Kaunokirjallisuuden motiivit ja keinot kuvata todellisuutta ovat toiset kuin historiantutkimuksen. Tästä voisi olettaa, että myös todellisuutta kuvaava kieli olisi eri diskursseissa ratkaisevasti erilainen. Tosin varsinaisen aineiston ja tutkimuskirjallisuuden etäisyys on ajallisesti noin sata vuotta, joten kummankin tekstiryhmän ilmaisun erot ovat osin selitettävissä kielellisen konvention

muutoksella. Tätä väitettä todentaa myös Meurmanin tutkimuksen *Nälkävuodet 1860-luvulla* (1892) vertaaminen kaunokirjalliseen aineistoon. Tässä vertailussa erot faktan ja fiktion välillä katoavat lähes tunnistamattomaksi.

Pietari Päivärinnan, Juho Reijosen ja Teuvo Pakkalan nälkävuosille antama merkitys on Meurmanin sankari-myyttiä maltillisempi, vaikkei Päivärinnan idealismi jääkään kauas esikuvastaan. Nälkävuosien jälkeisessä tulevaisuudenuskossa ja optimismissa kirjailijat löytävätkin lopulta yhteisen sävelen, sillä kaikkien kolmen kirjailijan kuvauksessa katastrofin jälkeinen aika näyttäytyy onnellisena. Jopa Pakkalakin on nälkävuosien jälkeisestä aikaa kuvatessaan luopunut jyrkimmistä äänenpainoista. Kaunokirjallisuuden kollektiivisesti esiintuomassa optimismista ja tulevaisuudenuskosta löytyy aineiston merkittävin ristiriita tutkimuskirjallisuuden kanssa. Varsinaiset historiantutkimukset antavat ymmärtää, että vuoden 1868 jälkeen välitön kuolemanvaara kyllä poistui, mutta muu ajalle leimallinen köyhyys ja kurjuus alkoi väistyä vasta myöhemmin ja silloinkin hitaasti.

Usean erilaisen näkökulman olemassaolon voi ajatella ilmentävän yhteiskunnan muutos- ja modernisaatioprosessia. Kuten Antti Häkkinen on esittänyt, edes nälkävuosien aikana ei ollut olemassa yhteistä koko kansan kattavaa tietoisuutta³⁰⁰. Tiedonvälityksen ja kirjallisen kulttuurin ohuus ja kehittymättömyys kuitenkin antoivat vain harvoille aikalaisille mahdollisuuden julkiseen mielipiteen muodostamiseen, josta myös kaunokirjallisuudessa on kysymys. Tietyssä mielessä olisi perusteltua puhua kirjailijoiden historiakuvien intertekstuaalisuudesta, joka ei rajoitu vain Päivärinnan, Reijosen ja Pakkalan välille. Kärjistäen voisi väittää, että kaikessa nälkävuosia käsittelevässä kaunokirjallisuudessa oli kysymys Runebergin *Saarijärven Paavo* myytin varioinnista ja kommentoinnista.

Myöhemmin historiankirjoituksessa on monilla eri osa-alueilla painotettu 1860-luvun merkitystä murrosten vuosikymmenenä. Päivärinta, Reijonen ja Pakkala kirjoittivat teoksensa kun nälkävuosista oli kulunut vain muutama vuosikymmen, eikä murrosten syvyys ollut

³⁰⁰ Häkkinen 1988, 69.

vielä konkretisoitunut aikalaisille samalla tavoin kuin on tapahtunut myöhemmän historiantutkimuksen myötä. Tulkitsen, että aikakauden murrokset löytyvät kuitenkin jo kirjailijoiden nälkävuosia käsittelevistä teksteistä, mutta tiedostamattomina. Kokonaisuutena nälkävuosien kuvaukset kaunokirjallisuudessa muodostavat yhä vieläkin verrattain tutkittoman ja tuntemattoman aluekokonaisuuden, joka kaipaisi perusteellisempaa tutkimusta. Samoin nälkävuosia koskevat muistitietoaineistot³⁰¹ ovat pääosin hyödyntämättä. Yhdessä kaunokirjallisuus ja muistitieto muodostaisivat uudenlaisen ja aiempaa syvällisemmän näkökulman nälkävuosien merkityksestä.

Merkitys elää ja muuttuu jatkuvasti, mistä todistuksena Aki Ollikaisen tuore romaani *Nälkävuosi* (2012). Ollikaisen romaanihenkilö Lars Renqvist summaa nälkävuosien tapahtumat sijoittamalla ne vain yhdeksi onnettomuudeksi aikojen saatossa:

Hän ajattelee ruttovuotta 1711 ja katsoo kauas puiston toiseen reunaan kuin näkisi siellä vanhan tuttavansa. Tähän on haudattu satoja tuolloin kuolleita, kadot ja kulkutaudit ovat säännöllisiä vieraita tämän kansan keskuudessa.

Kaksi vuotta ruton jälkeen venäläiset hävittivät kaupungin. Mutta asukkaat palasivat ja rakensivat sen uudelleen. Samoille sijoille. Me olemme selvinneet rutosta ja sodasta, niin emmeköhän selviä tästäkin vuodesta, Lars ajattelee, mutta kuulee päässään äänen, joka sanoo: me ehkä, mutta monet muut eivät.³⁰²

Pohjimmiltaan kaikessa menneisyyttä koskevassa ajattelussa on kysymys merkityksen luomisesta. Historiakuva merkitsee tulkintaa siitä, millainen merkitys menneisyydelle on annettu. Espanjalainen antropologi Andrés Ortiz-Osés on todennut merkityksen olevan todellisuuden aiheuttaman haavan symbolista parantamista³⁰³. Tästä oli perimmiltään kyse myös Päivärinnan, Reijosen ja Pakkalan nälkävuosi-kuvauksissa. Nälkävuosien todellisuus välittyi eri ihmisille eri tavoin ja aiheutti erilaisia haavoja. Näin myös nälkävuosille annettu merkitys muodostui erilaiseksi ja se välittyi erilaisena eteenpäin toisistaan poikkeavien kertomusten kautta.

³⁰¹ Nälkävuosista kerättiin muistitietoa vuosina 1915-1917 Etelä-Pohjalaisen osakunnan ja Suomen Historiallisen seuran toimesta. Vuonna 1939 Suomalaisen Kirjallisuuden Seura toteutti oman muistitietokeräyksensä nälkävuosiin liittyneistä tapahtumista. Ks. Häkkinen 1988, 73.

³⁰² Ollikainen 2012, 128-129.

³⁰³ Ortiz-Osés 2008, VII.

LÄHTEET

I Aineisto

Kaunokirjallisuus

Ollikainen, Aki 2012. *Nälkävuosi*. Helsinki: Siltala.

Pakkala, Teuvo 1885. *Lapsuuteni muistoja*. Oulu: Oulun Uusi Kirjapaino.

Päivärinta, Pietari 1889. *P. Päivärinnan Jälkipoimintoja III. Kanttilaiset ja Kanttilan tyttäret*.

Lapua: Jaakko Hissa.

Päivärinta, Pietari 1889A. *Kanttilaiset. Muistelmia katowuosilta*. Teoksessa *P. Päivärinnan Jälkipoimintoja III. Kanttilaiset ja Kanttilan tyttäret*. Lapua: Jaakko Hissa.

Päivärinta, Pietari 1889B. *Kanttilan tyttäret*. Teoksessa *P. Päivärinnan Jälkipoimintoja III. Kanttilaiset ja Kanttilan tyttäret*. Lapua: Jaakko Hissa.

Päivärinta, Pietari 1893. *Pikakuwia 1867 katowuodesta ja sen seurauksista*. Turku: G.W. Wilén.

Päivärinta, Pietari 2002 (1877). *Elämäni. Perhe-elämällinen kertomus*. Helsinki: SKS.

Reijonen, Juho 1900. *Kertoelmia ja kuvauksia*. Porvoo: Werner Söderström.

Reijonen, Juho 1900A (1884). *Lohdutus*. Teoksessa *Kertoelmia ja kuvauksia*. Porvoo: Werner Söderström. s. 16-21.

Reijonen, Juho 1900B (1885). *Huonona aikana. Kertomus Itä-Suomessa*. Teoksessa *Kertoelmia ja kuvauksia*. Porvoo: Werner Söderström. s. 121-141.

Reijonen, Juho 1900C (1893). *Nälkävuonna*. Teoksessa *Kertoelmia ja kuvauksia*. Porvoo: Werner Söderström. s. 595-608.

Tavaststjerna, Karl August 1960 (1892). *Kovina aikoina. Kertomus Suomen viimeisten nälkävuosien ajoilta*. [*Hårda tider. Berättelse från Finlands sista nödar.*] Helsinki: WSOY.

Aikalaiskirjallisuus

Aho, Juhani 1919. *Hajamietteitä kapinaviikoilta III*. Porvoo: WSOY.

Gylling, Edvard 1917. *Nälkävuodet 1867-68. Puolivuosisataismuisto*. Helsinki: Sosialidemokratinen puoluetoimikunta. Teoksessa *Työvään kalenteri XI*. s. 110-121.

Ivendorff, Adam 2006. Toimittanut Mikko Kylliäinen. *Kirkonvartijan päiväkirja 1846-1897*. Helsinki: SKS.

Meurman, Agathon 1892. *Nälkävuodet 1860-luvulla*. Helsinki: Kansanvalistusseura.

Topelius, Zacharias 1878 (1875). *Maamme kirja*. Helsinki: G. W. Edlund.

Työvään kalenteri XI 1917. Helsinki: Sosialidemokratinen puoluetoimikunta.

Sanoma- ja aikakauslehdet

Kirjallinen Kuukauslehti 1868:5; 1868:6; 1869:3.

Pohjalainen 30.8.1892.

Päivälehti 13.9.1892.

Tapio 1.11.1862.

Uusi Suometar 18.7.1891.

II Tutkimuskirjallisuus

Alapuro, Risto & Liikanen, Ilkka & Smeds, Kerstin & Stenius, Henrik (toim.) 1989. *Kansa liikkeessä*. Helsinki: Kirjayhtymä.

Alapuro, Risto 1988. *Pitkä yhteiskuntarauha 1800-luvulla, äkilliset murrokset 1900-luvun alussa*. Teoksessa *Nälkä, talous, kontrolli. Näkökulmia kriisien ja konfliktien syntyyn, merkitykseen ja kontrolliin*. Toim. Kari Pitkänen. Helsinki: Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalhistorian laitos. s. 93-104.

Alhoniemi, Pirkko 1972. *Idylli särkyy*. Helsinki: SKS.

Aro, Jari & Jokivuori, Pertti 2010. *Klassinen sosiologia ja moderni maailma*. Helsinki: WSOY.

Barthes, Roland 1993. *Tekijän kuolema, tekstin synty*. Tampere: Vastapaino.

- Berger Peter L & Luckmann, Thomas 2009. *Todellisuuden sosiaalinen rakentuminen. Tiedonsosiologinen tutkielma*. Helsinki: Gaudeamus.
- Bovet, Philippe & Rekacewicz & Sinai, Philippe & Vidal, Dominique 2009. *Le Monde Diplomatique. Maailmanpolitiikan Atlas*. Helsinki: Like.
- Cohn, Dorrit 2006. *Fiktio mieli*. Helsinki: Gaudeamus.
- Eagleton, Terry 1991. *Kirjallisuusteoria*. Tampere: Vastapaino.
- Forsberg, Henrik 2011. *Nälkäkuolema kansallishyveenä? Viimeiset nälkävuodet suomalaisessa kirjallisessa historakulttuurissa vuosina 1870-1900*. HAik 3/2011. s. 267-271.
- Gadamer, Hans-Georg 2004. *Hermeneutiikka. Ymmärtäminen tieteissä ja filosofiassa*. Tampere: Vastapaino.
- Gronow, Jukka & Noro, Arto & Töttö, Pertti 2009. *Sosiologian klassikot*. Helsinki: Gaudeamus.
- Haapala, Pertti (toim.) 1990. *Talous, valta ja valtio. Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta*. Tampere: Vastapaino.
- Haapala, Pertti 1989. *Sosiaalhistoria. Johdatus tutkimukseen*. Helsinki: SHS.
- Haatanen, Pekka 1968. *Suomen maalaisköyhälistö*. Helsinki: WSOY.
- Habermas, Jürgen 2004. *Julkisuuden rakennemuutos. Tutkimus yhdestä kansalaisyhteiskunnan kategoriasta*. Tampere: Vastapaino.
- Habermas, Jürgen. 2005. *Gadamerin hermeneutiikasta*. Teoksessa *Esseitä hermeneutiikasta*. Toim. Jarkko Tontti. Tampere: Vastapaino. s. 195-201.
- Hatavara, Mari 2010. *Historia kuvina, jälkinä ja esityksinä*. Tampere: Tampere University Press.
- Havu, Ilmari 1921. *Pietari Päivärinta. Kirjallishistoriallinen tutkimus*. Porvoo: WSOY.
- Havu, Ilmari 1925. *Kauppis-Heikki. Elämäkerrallis-kirjallinen tutkimus*. Porvoo: WSOY.
- Hirvonen, Maija (toim.) 1993. *Suomen kirjailijat 1809-1916*. Helsinki: SKS.
- Historian suursanakirja* 1998. Toim. Nenonen, Kaisu-Maija & Teerijoki, Ilkka. Helsinki: WSOY.
- Huhtala, Liisi 1981. *Kuu torpparin aurinko. Torppari-aihe suomalaisessa kaunokirjallisuudessa 1809-1918*. Helsinki: SKS.

Hyrkkänen, Markku 2002. *Aatehistorian mieli*. Tampere : Vastapaino.

Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu 1989. *1860-luvun suuret nälkävuodet. Tutkimus eri väestöryhmien mielialoista ja toimintamalleista. Loppuraportti*. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu 1991. *Kun halla nälän tuskan toi*. Helsinki: WSOY.

Häkkinen, Antti (toim) 1992. *Just a Sack of Potatoes? Crisis Experiences in European Societies. Past and Present*. Helsinki: SHS.

Häkkinen, Antti 1988. *Nälkävuosien sosiaalinen protesti*. Teoksessa *Nälkä, talous, kontrolli. Näkökulmia kriisien ja konfliktien syntyyn, merkitykseen ja kontrolliin*. Toim. Kari Pitkänen. Helsinki: Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalhistorian laitos. s. 69-78.

Häkkinen, Antti 1990. *Nälkä, valta ja kylä 1867-1868*. Teoksessa *Talous, valta ja valtio*. Toim. Pertti Haapala. Tampere: Vastapaino. s. 103-126.

Häkkinen, Antti 1991A. *Muisti, muistikuvat ja maailmankuva hätäajan jälkeen*. Teoksessa *Kun halla nälän tuskan toi*. Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu. Helsinki: WSOY. s. 250-272.

Häkkinen, Antti 1991B. *Hätäaputyöt: epäonnistuiko valtiolta?* Teoksessa *Kun halla nälän tuskan toi*. Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu. Helsinki: WSOY. s. 129-158.

Häkkinen, Antti 1991C. *Hätäravinto, jäkäläleipävalistus ja sen vastaanotto*. Teoksessa *Kun halla nälän tuskan toi*. Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu. Helsinki: WSOY. s. 91-113.

Häkkinen, Antti 1991D. *Suuret rosvot: Hallin Janne, Aleksanteri ja Kaappo Sutki*. Teoksessa *Kun halla nälän tuskan toi*. Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu. Helsinki: WSOY. s. 176-194.

Häkkinen, Antti 1991E. *Nälkävuosien väärinkäytösepäilyt*. Teoksessa *Kun halla nälän tuskan toi*. Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu. Helsinki: WSOY. s. 195-206.

- Häkkinen, Antti 1992. *On Attitudes and Living Strategies in the Finnish Countryside in the Years of Famine 1867-68*. Teoksessa Antti Häkkinen (toim) 1992. *Just a Sack of Potatoes? Crisis Experiences in European Societies. Past and Present*. Helsinki: SHS. s. 149-165.
- Hänninen, Vilma & Partanen, Jukka & Ylijoki, Oili-Helena 2001. *Sosiaalipsykologian suunnannäyttäjiä*. Tampere: Vastapaino.
- Ignatius, K. F. 1910. *Katovuosien vaikutuksesta väestöön*. Teoksessa *Oma maa V. Tietokirja Suomen kodeille*. Toimittanut E. G. Palmén et al. Porvoo: WSOY.
- Ikonen, Vappu 1990. *Nälkää ja janoa. Kahden kotitalouden kulutus 1860-luvulla*. Teoksessa *Arki ja Murros. Tutkielmia keisariajan lopun Suomesta*. Toim. Matti Peltonen. Helsinki: SHS. s. 35-50.
- Ikonen, Vappu 1991. *Kaksi 1800-luvun nälkäkriisiä – Suomi ja Irlanti*. Teoksessa *Kun halla nälän tuskan toi*. Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu. Helsinki: WSOY. s. 273-282.
- Ikonen, Vappu 1991A. *Ravintokysymys 1860-luvulla*. Teoksessa *Kun halla nälän tuskan toi*. Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu. Helsinki: WSOY. s. 81-90.
- Jaakkola, Jouko & Pulma, Panu & Satka, Mirja & Urponen, Kyösti 1994. *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisen sosiaalisen turvan historia*. Helsinki: Sosiaaliturvan keskusliitto.
- Jalava, Marja 2006. *J.V. Snellman. Mies ja suurmies*. Helsinki: Tammi.
- Jussila, Osmo 2004. *Suomen suuriruhtinaskunta 1809-1917*. Helsinki: WSOY.
- Jutikkala, Eino & Pirinen, Kauko 2002. *Suomen historia*. Helsinki: WSOY.
- Jutikkala, Eino 1958. *Suomen talonpojan historia*. Helsinki: SKS.
- Jutikkala, Eino 1995. *Väestökatastrofit – kuritusta vai koettelemusta*. HAik 3/1995. s. 203-207.
- Jutikkala, Eino 2003. *Katovuodet*. Teoksessa *Suomen maatalouden historia 1. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle*. Toim. Viljo Rasila & Eino Jutikkala & Anneli Mäkelä-Alitalo. Helsinki: SKS. s. 504-514.
- Juva, Einar W. 1935. *Suomen kansan aikakirjat 8*. Helsinki: Otava.

- Kalela, Jorma 2000. *Historiantutkimus ja historia*. Helsinki: Gaudeamus.
- Kallio, O.A. 1912. *Uudempi suomalainen kirjallisuus. Jälkimmäinen osa*. Porvoo: WSOY.
- Karhu, Eino 1979. *Suomen kirjallisuus runonlaulajista 1800-luvun loppuun II*. Helsinki: Kansankulttuuri.
- Karisto, Antti & Takala, Pentti & Haapola, Ilkka 2009. *Matkalla nykyaikaan. Elintason, elämäntavan ja sosiaalipolitiikan muutos Suomessa*. Helsinki: WSOY.
- Karkama, Pertti 1975. *Teuvo Pakkalan romaanit. Yhteiskunnallsideologinen tausta ja rakenne*. Oulu: Pohjoinen.
- Karkama, Pertti 1985. *Impivaara ja yhteiskunta. Tutkielmia kirjallisuudesta ja kulttuurista*. Oulu: Kustannusyhtiö Pohjoinen.
- Kauranen, Kaisa 2007. *Case Studies of Ordinary Writers in Nineteenth-Century Finland*. Teoksessa Lyons, Martyn (toim.) 2007. *Ordinary Writings, Personal Narrative. Writing Practices in 19th and early 20th-century Europe*. Bern: Peter Lang, s.51-68.
- Keski-Orvola, Riitta 1982. *Teuvo Pakkalan nuoruudentuotanto*. Oulu: Oulun ja sen lähiympäristön sanataide -tutkimusprojekti.
- Kiilan albumi VII* 1956. Tampere: Kiila ry.
- Kirstinä, Leena 2000. *Kirjallisuutemme lyhyt historia*. Helsinki: Tammi.
- Klinge, Matti 2010. *Suomalainen ja eurooppalainen menneisyys. Historiankirjoitus ja historiakulttuuri keisariaikana*. Helsinki: SKS.
- Koskela, Lasse & Rojola, Lea 2000. *Lukijan ABC-kirja*. Helsinki: SKS.
- Kuisma, Markku 1993. *Metsäteollisuuden maa. Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1620-1920*. Helsinki: SHS.
- Kuuliala, Wiljo-Kustaa 1960. *Entisajan talonpoikaisyhteisö ja kirkko*. Helsinki: WSOY.
- Laitinen, Kai 1981. *Suomen kirjallisuuden historia*. Helsinki: Otava.
- Lappalainen, Mirkka 2012. *Jumalan vihan ruoska. Suuri nälänhätä Suomessa 1695-1697*. Helsinki: Siltala.
- Lappalainen, Päivi 1999A. *Epäkohdat esiin! – Realistit maailmaa parantamassa*. Teoksessa *Suomen kirjallisuushistoria 2*. Toim. Lea Rojola. Helsinki: SKS. s. 8-42.

- Lappalainen, Päivi 1999B. Perhe, koti, kansa, isänmaa – kiista yhteiskunnan tukipylväistä. Teoksessa *Suomen kirjallisuushistoria 2*. Toim. Lea Rojola. Helsinki: SKS. s. 43-72.
- Lassila, Pertti 2008. *Syvistä riveistä. Kansankirjailija, sivistyneistö ja kirjallisuus 1800-luvulla*. Helsinki: Gaudeamus.
- Lehtonen, Mikko 1998. *Merkitysten maailma*. Tampere: Vastapaino.
- Leino, Eino 1909. *Suomalaisia kirjailijoita. Pikakuvia*. Helsinki: Otava.
- Lyons, Martyn (toim.) 2007. *Ordinary Writings, Personal Narrative. Writing Practices in 19th and early 20th-century Europe*. Bern: Peter Lang.
- Lyyra, Pessi 2003. *Itseymmärrys Paul Ricoeurin tekstin hermeneutiikassa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Majamaa Raija & Tiirakari, Leeni 2006. *J.V. Snellman. Valtioviisas vaikuttaja*. Helsinki: SKS.
- Makkonen, Anna 2002. *Karheita kertomuksia*. Helsinki: SKS.
- Makkonen, Anna 2002. *Ääni ja kirjoitus. Omaelämäkertoja 1800-luvun Suomesta*. Teoksessa *Karheita kertomuksia*. Toim. Anna Makkonen. Helsinki: SKS. s. 7-22.
- Marjomaa, Risto & Nurmiainen Jouko & Weiss, Holger (toim) 2000. *Ilmestyskirjan ratsastajat*. Tampere: Vastapaino.
- Masonen, Jaakko & Antila, Kimmo & Kallio, Veikko & Mauranen, Tapani (toim.) 1999. *Soraa, työtä, hevosia. Tiet, liikenne ja yhteiskunta 1860-1945*. Helsinki: Edita.
- Mauranen, Tapio 1999. *Hevosien ja höyryn voimalla*. Teoksessa *Soraa, työtä, hevosia. Tiet, liikenne ja yhteiskunta 1860-1945*. Toim. Jaakko Masonen et al. Helsinki: Edita. s. 22-95.
- Miettunen, Katja-Maria 2009. *Menneisyys ja historiakuva. Suomalainen kuusikymmentäluku muistelijoiden rakentamana ajanjaksona*. Helsinki: SKS.
- Moilanen, Laura-Kristiina & Sulkunen, Susanna (toim.) 2006. *Aika ja identiteetti*. Helsinki: SKS.
- Muroma, Seppo 1991. *Suurten kuolonvuosien (1696-1697) väestönmenetys Suomessa*. Helsinki: SHS.
- Nieminen, Hannu 2006. *Kansa seisoi loitompana. Kansallisen julkisuuden rakentuminen Suomessa 1809-1917*. Tampere: Vastapaino.

- Nikander, Pirjo 2001. *Kenneth Gergen*. Teoksessa *Sosiaalipsykologian suunnannäyttäjät*. Toim. Hänninen et al. Tampere: Vastapaino. s. 275-298.
- Nykysuomen sanakirja IV*. 1992. Toim. Matti Sadeniemi. Helsinki: WSOY.
- Ó Gráda, Cormac 1992. *“For Irishmen to Forget?” Recent Research on The Great Irish Famine*. Teoksessa Antti Häkkinen (toim) 1992. *Just a Sack of Potatoes? Crisis Experiences in European Societies. Past and Present*. Helsinki: SHS. S. 17-52.
- Ortiz-Osés, Andrés 2008. *The Sense of the World*. Aurora: The Davies Group Publishers.
- Oxford Dictionary of Sociology* 2009. Toim. Scott, John & Marshall, Gordon. Oxford: Oxford University Press.
- Palmen, E. G. & Hjelt, E. & Gummerus, J. & Melander, G. & Palmén, J.A. & Krhon, K & Jäntti, J. (toim.) 1910. *Oma maa V. Tietokirja Suomen kodeille*. Porvoo: WSOY.
- Palmgren, Raoul 1956. *1860-luvun nälkävuodet kaunokirjallisuudessamme*. Teoksessa *Kiilan albumi VII*. Tampere: Kiila ry.
- Peltonen, Matti (toim.) 1990. *Arki ja Murros. Tutkielmia keisariajan lopun Suomesta*. Helsinki: SHS.
- Pentikäinen, Juha 1990. *Suomalaisen lähtö. Kirjoituksia pohjoisesta kuolemankulttuurista*. Helsinki: SKS.
- Pihlainen, Kalle 2002. *Kaunokirjallisen tiedon käyttö historiantutkimuksessa*. Teoksessa *Hetkiä historiassa*. Toim. Henri Terho. Turku: Turun yliopisto.
- Pitkänen, Kari (toim.) 1988. *Nälkä, talous, kontrolli. Näkökulmia kriisien ja konfliktien syntyyn, merkitykseen ja kontrolliin*. Helsinki: Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalhistorian laitos.
- Pitkänen, Kari 1991. *Kärsimysten vuosikymmen. 1860-luvun yleiskuva*. Teoksessa *Kun halla nälän tuskan toi*. Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu. Helsinki: WSOY. s. 36-80.
- Pulma, Panu 1994. *Maatalousyhteiskunta ajautuu kriisiin*. Teoksessa *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisen sosiaalisen turvan historia*. Jaakkola, Jouko & Pulma, Panu & Satka, Mirja & Urponen, Kyösti. Helsinki: Sosiaaliturvan keskusliitto. s. 51-70.
- Rasila, Viljo & Jutikkala, Eino & Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.) 2003. *Suomen maatalouden historia 1*. Helsinki: SKS.

- Rasila, Viljo 1961. *Suomen torpparikysymys vuoteen 1909*. Helsinki: SHS.
- Rasila, Viljo 1970. *Torpparikysymyksen ratkaisuvaihe*. Helsinki: SHS.
- Rasila, Viljo 2003. *Suomalainen yhteiskunta 1865*. Teoksessa *Suomen maatalouden historia 1. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle*. Toim. Viljo Rasila et al. Helsinki: SKS. s. 451-452.
- Rein, Thiodolf 1928. *Juhana Vilhelm Snellman II*. Helsinki: Otava.
- Rojola, Lea 1999 (toim.). *Suomen kirjallisuushistoria 2*. Helsinki: SKS.
- Rossi, Riikka 2007. *Le naturalisme finlandais. Une conception entropique du quotidien*. Helsinki: SKS.
- Rossi, Riikka 2009. *Särkyvä arki. Naturalismin juuret suomalaisessa kirjallisuudessa*. Helsinki: Palmenia.
- Saarenheimo, Mikko 2000 (1924). *1880-luvun suomalainen realismi*. Turku: Kirja Aurora.
- Savolainen, Raimo 1989. *J.V.Snellman ja nälkävuodet 1867-1868*. Kuopio: Snellman instituutti.
- Soikkanen, Hannu 1988. *Politiikka vaiko talous protestiliikkeiden taustalla?* Teoksessa *Nälkä, talous, kontrolli. Näkökulmia kriisien ja konfliktien syntyyn, merkitykseen ja kontrolliin*. Toim. Kari Pitkänen. Helsinki: Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalhistorian laitos. s. 105-114.
- Soikkanen, Hannu 1991A. *"Miekalla, nälällä ja rutolla" – kriisit historiassa*. Teoksessa *Kun halla nälän tuskan toi*. Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu. Helsinki: WSOY. s. 11-35.
- Soikkanen, Hannu 1991B. *Papit ja kansa hätäaikana*. Teoksessa *Kun halla nälän tuskan toi*. Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu. Helsinki: WSOY. s. 224-236.
- Suomen kansallisbiografia 7* 2006. Helsinki: SKS.
- Suomen kansallisbiografia 8* 2006. Helsinki: SKS.
- Suomen kirjailijat 1809-1916*. 1993. Helsinki: SKS. Toim. Maija Hirvonen.
- Svanberg, Ingvar & Nelson, Marie C. 1992. *Bone Meal Porridge, Lichen Soup, or Mushroom Bread: Acceptance or Rejection of Food Propaganda in Northern Sweden in the 1860s*. Teoksessa

- Antti Häkkinen (toim) 1992. *Just a Sack of Potatoes? Crisis Experiences in European Societies. Past and Present*. Helsinki: SHS. S. 119-147.
- Tarkiainen, Viljo & Kauppinen, Eino 1962. *Suomalaisen kirjallisuuden historia*. Helsinki: Otava.
- Tarkiainen, Viljo 1904. *Kansankirjailijoita katsomassa*. Porvoo: WSOY.
- Teperi, Jouko 1986. *Elämää maaseudulla sata vuotta sitten*. Helsinki: WSOY.
- Terho, Henri (toim.). *Hetkiä historiassa*. Turku: Turun yliopisto.
- The Cambridge Dictionary of Sociology* 2006. Toim. Turner, Bryan. Cambridge: Cambridge University Press.
- Toivonen, Anna-Leena 1963. *Etelä-Pohjanmaan valtamertentakainen siirtolaisuus 1867-1930*. Helsinki: SHS.
- Tontti, Jarkko (toim.) 2005. *Tulkinnasta toiseen. Esseitä hermeneutiikasta*. Tampere: Vastapaino.
- Tontti, Jarkko 2005. *Olemisen haaste – 1900-luvun hermeneutiikan päälinjat*. Teoksessa *Esseitä hermeneutiikasta*. Toim. Jarkko Tontti. Tampere: Vastapaino. s. 50-84.
- Turpeinen, Oiva 1986. *Nälkä vai taudit tappoi? Kauhunvuodet 1866-1868*. Helsinki: SHS.
- Turpeinen, Oiva 1991, *Näläntorjunta ja hyvinvointivaltion perusteet*. Helsinki: VAPK-kustannus.
- Töttö, Pertti 2009. *Ferdinand Tönnies. Gemeinschaft ja Gesellschaft*. Teoksessa *Sosiologian klassikot*. Toim. Gronow et al. Helsinki: Gaudeamus. s. 154-172.
- Uotila, Merja 2006. *Ammatti käsityöläisten identiteetin rakentajana 1800-luvun alun maaseudulla*. Teoksessa *Aika ja identiteetti*. Toim. Laura-Kristiina Moilanen ja Susanna Sulku-nen. Helsinki: SKS. s. 117-141.
- Vallinkoski, Jorma & Schauman, Henrik 1986. *Suomen historiallinen bibliografia 1544-1900*. Helsinki: SHS.
- Varpio, Yrjö & Huhtala, Liisi (toim.) 1999. *Suomen kirjallisuushistoria 1*. Helsinki: SKS.
- Weiss, Holger 2000. *Nälkä*. Teoksessa *Ilmestyskirjan ratsastajat*. Toim. Marjomaa et al. Tam-pere: Vastapaino. s.113-192.
- Virtanen, Matti 2001. *Fennomanian perilliset*. Helsinki: SKS.

Virtanen, N. P. 1933. *Teuvo Pakkala. Huomioita ja vaikutelmia Vaaran runoilijasta ja hänen teoksistaan*. Helsinki: Otava.

Wrede, Johan 1999A. *Johan Ludwig Runeberg – Kansallisrunoilija*. Teoksessa *Suomen kirjallisuushistoria 1*. Toim. Yrjö Varpio & Liisi Huhtala. Helsinki: SKS. s. 220-231.

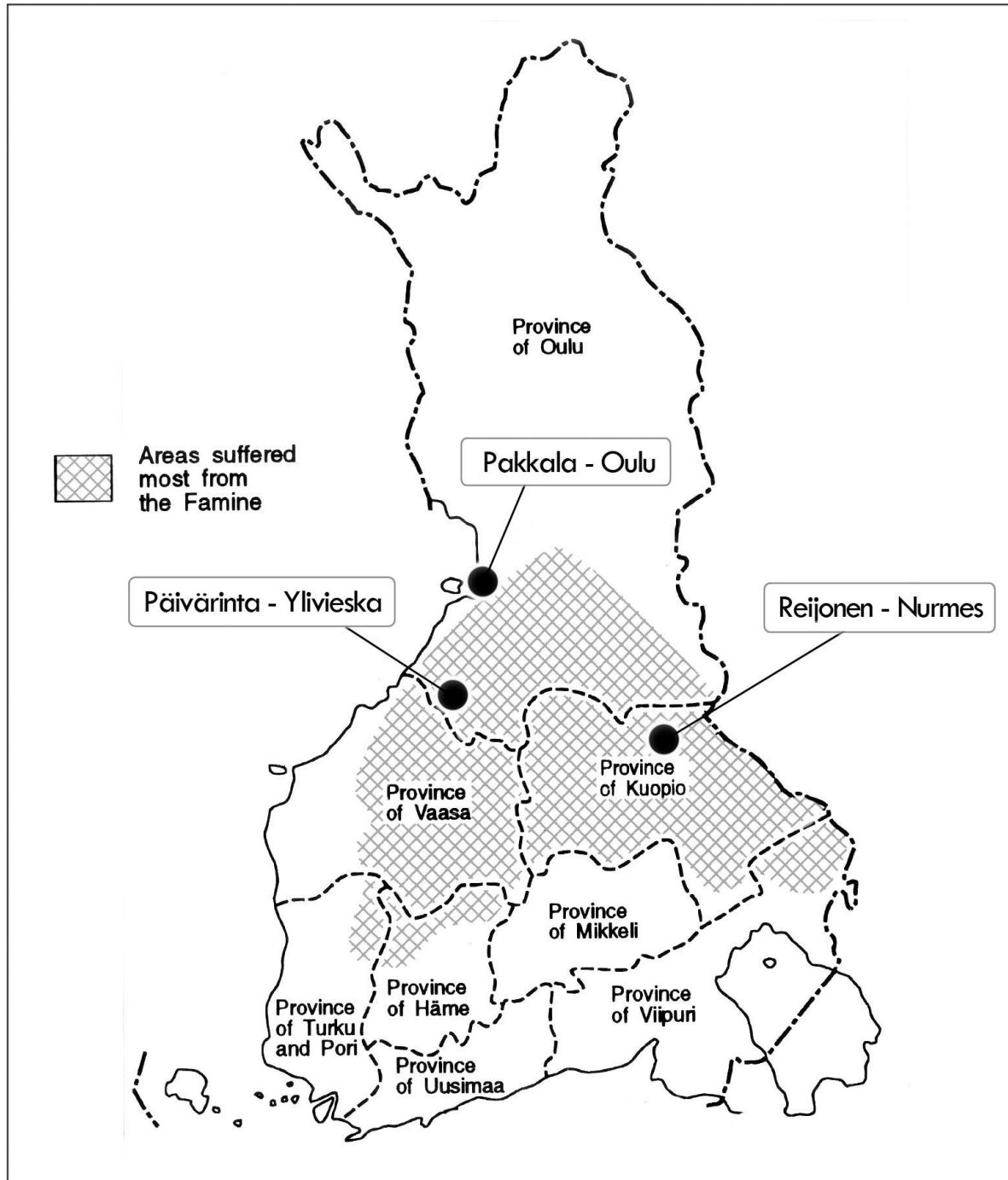
Wrede, Johan 1999B. *Zacharias Topelius –kansallishistorioitsija*. Teoksessa *Suomen kirjallisuushistoria 1*. Toim. Yrjö Varpio & Liisi Huhtala. Helsinki: SKS. s.253-269.

Vuorela, Toivo 1977. *Suomalainen kansankulttuuri*. Helsinki: WSOY.

Vuorinen, Heikki S. 2006. *Tautinen Suomi 1857-1865*. Tampere: Tampere University Press.

LIITTEET

KUVIO 1. Pahiten nälänhädästä kärsineet alueet ja kirjailijoiden asuinpaikat.
Juho Reijosen kohdalla karttaan on merkitty syntymäpaikka Nurmes. Kartta: Häkkinen, Antti 1992. *On Attitudes and Living Strategies in the Finnish Countryside in the Years of Famine 1867-68*. Helsinki: SHS. S. 151. Lisäykset TJ.

KUVIO 2. Tönniesin *Gemeinschaftin* ja *Gesellschaftin* tunnusmerkkejä.

Tyyppi	<i>GEMEINSCHAFT</i>	<i>GESELLSCHAFT</i>
Yhteenliittymistapa	"Luonnollinen tahto" tunneperusteet	Rationaalinen tahto päämääräperusteet
Suhteiden hahmo	Yhteenliittyminen eroista huolimatta	Erottuminen yhteenliittymisestä huolimatta
Elämänpiirit	Perhe, kylä, kaupunki	Suurkaupunki, kansakunta, Valtio, maailma
Normit ja kontrolli	Sopu, tapa, uskonto	Konventio, laki, yleinen mielipide
Vuorovaikutuksen puitteet	Paikallinen yhteenkietoutuminen ja intensiivisyys	Paikallisen ylittävä yhteenkietoutuminen ja kompleksisuus
Kokonaisuuden Luonne	Orgaaninen	Mekaaninen

Lähde: Töttö, Pertti 2010. *Ferdinand Tönnies. Gemeinschaft ja Gesellschaft*. Helsinki: Gaudeamus. Julkaistu alun perin Alfred Bellebaumin artikkelissa *Ferdinand Tönnies*, osana Dirk Käslerin toimittamaa teosta *Klassiker des soziologischen Denkens 1976*. München: Beck.

KUVIO 3. Varallisuuteen perustava luokittelu nälkävuosien hahmottamistavoista. Ajattelutapa A edustaa varakasta väestönosaa ja ajattelutapa B köyhää väestöä.

Asia	Ajattelutapa A	Ajattelutapa B
Tuhon selitys	Ylimaallinen	Käytännöllinen
Yksilön ja yhteisön vastuu	Omaehtainen	Sosiaalinen
Yhteiskunta	Valtiokeskeinen	Kansa – hallitsija
Suhtautuminen kerjäläisiin	Paikkakunta-keskeinen	–
Suhtautuminen omistajiin	–	Valikoiva
Vastarinta	Kielteinen	Satunnainen

Lähde: Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu 1989. 1860-luvun suuret nälkävuodet. *Tutkimus eri väestöryhmien mielialoista ja toimintamalleista. Loppuraportti*. Helsinki: Helsingin yliopisto. s. 47.